

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ
ФАКУЛЬТЕТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
Кафедра культурології та медіакомунікацій
Кваліфікаційна робота
на здобуття ступеня магістра

Формування проблематики геноциду: український аспект

Освітньо-професійна програма

Культурні дослідження

галузь знань 03 Гуманітарні науки

спеціальність 034 Культурологія

Здобувач: Куліуш М.В.

Керівник: Александрова М.В.

кандидат філософських наук, доцент,

доцент кафедри культурології

та медіакомунікацій ХДАК

Рецензент: Щербань А.Л.

доктор культурології, завідувач кафедри

музейно-туристичної діяльності ХДАК

Допущена до захисту на засіданні

кафедри культурології та

медіакомунікацій « » ____ 2023 р.,

протокол №

Харків 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1. Джерельна та теоретична бази дослідження.....	8
1.2. Становлення поняття геноциду.....	21
Висновки до розділу 1.....	26
РОЗДІЛ 2. ПРОБЛЕМАТИКА ГЕНОЦИДУ: ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНІ ПРОЯВИ.....	28
2.1. Явища геноциду у перебігу подій минулого.....	28
2.2. Культурний геноцид та його прояви в сучасному світі.....	69
2.3. Проблематика геноциду в контексті української культури.....	75
Висновки до розділу 2.....	95
ВИСНОВКИ.....	97
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	100
ДОДАТКИ.....	138

ВСТУП

Історія людства пов'язана з безперервними війнами, експансіями або зіткненнями між групами людей різного расового, релігійного чи національного походження. Певна етнічна група населення могла зазнати утисків, дискримінації чи навіть фізичного винищення, тоді як сусідні з ними етноси (чи племена) зберігали власне існування і змогли надалі розвиватися. Переважна більшість випадків, пов'язаних з утисками, депортаціями й фізичним винищенням групи людей за різними ознаками, на сучасній міжнародній політичній арені трактуються як злочин проти людства й засуджуються в наукових та суспільно-політичних думках.

Досліджуючи проблематику формування явища геноциду, необхідно звернути увагу на **актуальність** цього питання в соціокультурній думці. Перебіг подій сьогодення й відсутність визнання окремих подій актом злочину проти людства вкотре доводять недосконалість інтерпретації явища геноциду та розуміння його проблеми в соціокультурному аспекті. Ще у грудні 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла конвенцію про попередження злочину геноциду й покаранню за нього, де було чітко прописано класифікації злочинів проти людства, а також критерії, за якими ту чи іншу подію відносять до цього терміну [133]. Втім, багато суспільно-політичних організацій ініціюють різноманітні пам'ятні заходи заради збереження пам'яті про той чи інший злочин. Тож актуальність проблематики геноциду для світового суспільства зберігається до сьогодні. В науковій думці проблематика геноциду так само є актуальною. На сьогоднішній день будь-яку подію, що містила планомірне винищення або депортацію групи осіб за расовими, національними, релігійними та іншими ознаками, ретельно розглядають й аналізують в наукових працях

та дослідженнях. Під час написання роботи використовуються різноманітні свідчення, речові докази, фотоматеріали, документи, за необхідністю роблять ексгумацію тіл загиблих людей і лише після низки досліджень та аналізів науковці можуть винести свій вердикт. Саме таким чином будь-яка подія набуває значно ширшого значення й розглядається суспільством як невід’ємна частина перебігу подій та історії.

Дослідження формування проблематики геноциду та його окремих напрямків значною мірою охоплюють огляд наукових досліджень й напрацювань, завдяки яким ми отримуємо більш чітке уявлення щодо масштабів й значущості кожного з явищ. На початку дослідження необхідно звернути увагу на Конвенцію ООН «Про попередження геноциду й покаранню за нього» – перший юридичний документ, який встановив, що саме визначається терміном «геноцид»; що відноситься до злочинів проти людства, а також їхні різновиди [132]. Втім, ще задовго до прийняття Конвенції цей термін використовувався у науці польським юристом єврейського походження Рафаелем Лемкіним, який шляхом поєднання грецького «γένος» (рід/плем’я) та латинського «caedo» (вбиваю) зміг визначити цілеспрямовані вбивства групи людей за релігійними, етнічними, расовими та національними ознаками. Всі особливості геноциду як антилюдського явища Лемкін виклав у своїй науковій праці «Правління Осі в окупованій Європі: закони про окупацію, аналіз уряду, пропозиції щодо відшкодування» [233] у 1944 році. Втім, найбільш широке дослідження цього явища розпочинається з другої половини XX століття. Найчастіше проблематику геноциду розглядають сумісно з якоюсь трагедією, втім є й теоретико-методологічний матеріал, який дозволяє зрозуміти особливості формування дій, спрямованих проти людства. Так, питанням геноциду в соціальній практиці активно займається президент міжнародної асоціації дослідників геноциду Даніель

Фейерштейн, який у 2014 році виклав однойменну наукову працю, де розглянув проблематику реорганізації суспільства й місце цього явища в політиці пам'яті соціуму [159]. Про перспективи явища геноциду та його дослідження в сучасній науці згадали австралійські дослідники на чолі з Дугласом Бутом [103], які змогли зібрати в одній науковій роботі різноманітні виступи й заходи, присвячені пам'ятним датам та розгляду злочинів проти людства, завдяки чому можна виокремити важливі деталі для формування наукової тези або концепції.

Окрім власне геноциду, наукова спільнота продовжує розглядати й аналізувати також окремі течії та методи цілеспрямованого винищення, дискримінації або утисків людей за окремими ознаками. Найчастіше за все згадуються такі явища, як екоцид, лінгвоцид та етноцид. Питання проблематики екоциду як антилюдського явища в своїх наукових дослідженнях підіймали такі вчені та публіцисти, як Андреас Філіппопулос-Мігалопулос [275], Деніел Фінч-Рейс [162], Маттхев Адамс [76] та інші. Проблематику лінгвоциду, в свою чергу, розглядають не лише європейські та американські вчені, а й українські. Серед найбільш відомих дослідників варто виділити Ярослава Рудницького [298], Альберта Бока [101], Девіда Кристала [138], Пітера Вейда [345] а також Туве Скутнабба-Кангаса [317], роботи яких хоч подекуди й базуються на окремих прикладах з історії, але фактично створюють підґрунтя для вивчення лінгвоциду як окремого явища. В свою чергу, етноцид як окреме явище розглядають й досліджують Вільям Шабас [306], Стюарт Стейн [322], Бартоломе Клаверо [95], Мартін Шав [311] та інші. Існують також дослідження й менш розвинутих в науковому сенсі напрямків та течій геноциду. Так, наприклад, в області демоциду найбільш відомими дослідниками є американці Рудольф Руммель [300], Стівен Джейкобс [337] та Марк Чоу [124]. Проблематику гендерциду в своїх роботах

підіймали Мері Енн Варрен [347], Талія Карнер [114], Вікторія Санфорд [304], Моджаб Шахрзад [310], Діана Рюсселл [301].

Мета роботи полягає у дослідженні й викладенні проблематики формування явища геноциду.

Завдання роботи:

- 1) З'ясувати визначення і критерії геноциду;
- 2) Проаналізувати джерела, документи й дослідження фахівців для з'ясування деталей щодо кожного злочину, а також їхньої інтерпретації;
- 3) Проаналізувати перебіг окремих подій до XX століття в контексті сучасного визначення геноциду;
- 4) Надати характеристику й критерії культурному геноциду, наводячи приклади з історії Новітнього часу та сучасності;
- 5) Визначити, які події з української історії підпадають до критеріїв явища фізичного й культурного геноциду та проаналізувати перебіг подій сьогодення;

Об'єктом дослідження є соціокультурні дослідження геноциду в контексті аналізу прикладів зі світової та української історії.

Предметом дослідження є явище геноциду та слововикористання цього терміну в соціокультурному середовищі протягом останнього століття, зокрема в українській культурі.

Методологія роботи. Дослідження базується на культурологічному підході, який передбачає аналіз явища геноциду не лише як злочину проти людства, а й як невід'ємної складової світової культури. При цьому головним суб'єктом в культурі та геноциді є сама людина та соціокультурні цінності. Тобто скрізь призму культурологічного підходу геноцид виступатиме продуктом соціально-політичного розвитку людства,

спрямованого проти його окремих представників. Крім цього, в роботі використовується історико-генетичний метод, який дозволяє сформувати хронологічну послідовність й причинно-наслідкові зв'язки під час аналізу історичних подій. Під час аналізу існуючого матеріалу використовуються методи компаративного аналізу та абстрагування. Всі ці компоненти сприяють деталізації та об'єктивізації самої теми, розкриваючи її головні аспекти й дозволяючи зробити висновок щодо існуючої ситуації.

Наукова новизна дослідження полягає у розгляді та подальшій кореляції подій минулого з існуючими сьогодні аспектами геноциду, а також узагальненні й систематизації всіх подій в соціокультурному аспекті. **Практичне значення роботи** полягає у подальшому створенні окремих тематичних навчальних спецкурсів «Геноцидологія», «Конфліктологія», «Геноцид у світовій культурі», «Геноцид в українській культурі», які мають перспективу розвитку у навчальній системі за спеціальністю «Культурологія».

Апробація дослідження. Матеріали нашої роботи частково представлені у доповіді на Міжнародній науково-теоретичній конференції молодих учених (20-21 квітня 2023 р.). Основні положення доповіді представлені в публікації тез конференції.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновку та списку використаних джерел. У першому розділі надається розгляд щодо виникнення терміну «геноцид» в науковому середовищі з подальшим формуванням його явища у перебігу історичних подій. У другому розділі розглядаються й систематизуються явища фізичного й культурного геноциду у перебігу як історичних подій, так і сьогодення, а також досліджується явище геноциду безпосередньо в українській культурі.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Джерельна та теоретична бази дослідження

Вперше термін «геноцид» виникає у 1944 році зусиллями польського юриста єврейського походження Рафаеля Лемкіна, метою якого було надати чітку характеристику, яка поєднувала б масові злочини проти християнського населення в Османській імперії за часів правління Іттіхаду та єврейської меншини – у Європі, більша частина територій якої контролювалася Італією, Японією та Німеччиною. Але окрім того, що цей термін повністю охоплює й відповідає таким явищам, як тирановбивство, дітовбивство й звичайне вбивство, автор цього визначення зазначає, що воно більше призначене для позначення скоординованого плану різних дій, спрямованих на знищення основних основ життя національних груп, з метою їхнього подальшого знищення. Сюди можна віднести розпад політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національних почуттів, релігії та економічного існування національних груп, а також знищення особистої безпеки, свободи, здоров'я, гідності та навіть життя людей, які належать до таких груп. Тобто геноцид спрямований проти національної групи як цілісності, а вже його подальші дії – проти окремих осіб як членів національної групи [233]. Таким чином, польський юрист створив фундамент для подальшої криміналізації дій нацистської влади у Німеччині. Вже у 1945 році, коли відбувався Нюрнберзький процес, 24 нацистським лідерам висунули звинувачення у вчиненні систематичного геноциду на окупованих ними територіях – «знищення окремих рас і класів людей, а також національних, расових або релігійних груп, зокрема євреїв, поляків, циган та інших» [265]. В подальшому на міжнародному трибуналі було надано чимало свідчень та доказів злочинів проти цивільного населення, завдяки чому Рафаель Лемкін вже 1946 р. доповнює

теоретичну базу терміну «геноцид», додаючи до злочинів різноманітні змови, відверті дії якої можуть, знову ж таки, полягати в нападах на життя, свободу або власність членів різноманітних груп лише через їхню приналежність до них. Відповідно, ті особи, які брали участь в цій змові й так само вчиняли замах на життя, власність та свободу групи осіб, є злочинцями й так само винні у реалізації геноциду [232, 227-230].

Найбільш поширене формулювання терміну «геноцид» викладене вже в Конвенції ООН «Про попередження геноциду й покаранню за нього», яка хоч і була прийнята 9 грудня 1948 р., проте набула чинності лише 12 січня 1951 р. через обговорення різноманітних нюансів щодо змісту самої конвенції. Спираючись на Статтю 2 Конвенції, геноцид визначається як будь-яка з наступних дій, вчинених з наміром знищити, повністю або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

- а) вбивство членів групи;
- б) заподіяння серйозної тілесної чи психічної шкоди членам групи;
- с) умисне створення групи умов життя, розрахованих її повне чи часткове фізичне знищення;
- д) введення заходів, спрямованих на запобігання народжуваності всередині групи;
- е) примусове переведення дітей однієї групи в іншу групу.

Наступна 3 стаття визначає, що також відноситься до геноциду. А сюди також входять злочини, такі як:

- а) власне сам геноцид;
- б) змова з його метою;

- c) пряме та публічне підбурювання до здійснення геноциду;
- d) замах на геноцид;
- e) співучасть у здійсненні геноциду [132].

Головна мета цієї Конвенції полягала у проголошенні практично всіх подій на кшталт Голокосту й вірменської різанини поза законом. Відповідно до цих статей, Організація Об'єднаних Націй досьогодні визначає, які події належать до злочинів проти людства та які аспекти співпадають з загальноприйнятими установами. Втім, першпочатковий проект Конвенції про попередження геноциду був дещо ширшим й містив розділ про політичні вбивства. Проте, як підкреслює канадський історик Роберт Гелателлі, представники Радянського Союзу категорично не погодилися з таким рішенням, вважаючи, що вбивства різноманітних груп осіб через політичні погляди або соціальне становище не є ознакою геноциду [173]. До того ж, потенційне розслідування одного лише Червоного Терору 1937-1938 рр. ставило під загрозу не лише діючу соціальну політику Москви, а й тягнуло за собою розслідування злочинів проти національних меншин, що для держави, яка «перемогла німецький фашизм», аж ніяк не було вигідно. Тож в якості політико-дипломатичного компромісу цей розділ було вилучено й в подальшому у Конвенції не пригадувалися [321].

Крім цього, в ранніх проєктах Конвенції розглядалися й інші пропозиції. Зокрема, досить популярною в наукових колах була тема, що стосувалася визначення актів культурного руйнування як невід'ємної частини злочину проти людства. Іншими словами, це була свого роду демо-версія визначення «культурного геноциду». Проте, як і у випадку з соціально-політичними вбивствами, цей проєкт не було втілено в дійсність: цього разу проти пропозиції виступили як колишні, так і діючі

на той час європейські колоніальні держави (Франція, Сполучене Королівство, Бельгія, Нідерланди, Данія), які мали свої сфери геополітичних інтересів в Африці, на Близькому Сході та Південно-Східній Азії. Згодом, як позначив в своїй науковій праці американський експерт з міжнародних відносин професор Едвард Лак, з аналогічними заявами виступили й країни-поселенці (США, Канада, Бразилія, Австралія, Нова Зеландія), на теренах яких існувала багаторічна практика витіснення корінних народів, але в інших випадках політичні системи були прихильниками розробки міжнародних стандартів в області прав людини [239]. При цьому сам автор терміну «геноцид» Рафаель Лемкін першопочатково дотримувався протилежно іншої позиції й розглядав ці акти безпосередньо як невід'ємну частину геноциду. Тим не менш, на сьогоднішній день ООН спирається на ту версію Конвенції, яка була узгоджена ще у грудні 1948 р. Єдиною спробою доповнити існуючий документ була з боку Міжнародного кримінального суду, який у 2021 р. видав нові рекомендації стосовно культурного геноциду. Зокрема, в цьому документі пропонувалося визначати культурне винищення, що відбувалося водночас з іншими визнаними актами, потенційним й безпосереднім підтверджуючим доказом наміру злочину геноциду [205].

Однак дослідження проблематики геноциду не обмежується лише роботою Організації Об'єднаних Націй. Протягом другої половини XX – перших десятиліть XXI ст. вчені й дослідники висунули різноманітні версії трактування цього явища й визначили, що саме туди підпадає. Так, у 1959 році голландський професор права Пітер Ніколаас Дрост вперше окремо від Конвенції ООН визначив явище геноциду, охарактеризувавши його як навмисне знищення фізичного життя окремих людей через їхню приналежність до будь-якої людської спільноти [146]. Досить вагомий внесок в інтерпретацію геноциду зробив вірменсько-американський

соціолог Ваагн Дадрян, який у середині 1970-х в «Типології геноциду» визначив це поняття як певну успішну спробу домінуючої групи, наділеної доступом до загальних ресурсів влади, зменшити шляхом примусу чи смертельного насильства чисельність меншини, остаточне знищення якої вважається «бажаним та корисним результатом» [343]. В свою чергу, американський соціолог Ірвінг Луїс Горовіц вважав, що геноцидом вважається структурне та систематичне знищення невинних людей саме державним бюрократичним апаратом і одним з елементів злочину є систематична спроба поступово знищити національне населення [200]. Згодом у своїх дослідженнях він доповнив власну концепцію, додавши інтерпретацію геноциду ще як «фізичне розчленування та ліквідацію людей» руками тих, хто править державою. Українсько-американський соціолог Джек Нусан Портер у своїх дослідженнях початку 1980-х так само пригадує бюрократію як один з основних компонентів (поруч з ідеологією та технологією) геноциду. При цьому в своїх роботах він розширює перелік груп осіб, які можуть бути піддані акту геноциду, додаючи туди сексуальну, релігійну, племінну та політичну меншини, а також види фізичного знищення, додавши до переліку голод, примусову депортацію, політичне, економічне та біологічне поневолення [282]. Таким чином, Горовіц та Портер ставлять політичну систему та державний устрій головними чинниками масових вбивств людей, тобто звинувачують не конкретних політичних діячів.

Окремої уваги заслуговує тлумачення терміну «геноцид» ізраїльським істориком й дослідником Голокосту Єгудою Бауером, який у 1979 році в одній зі своїх наукових робіт не лише встановив у періодизації нижню хронологічну межу у XIX столітті, а й визначив засоби запланованого знищення будь-якої групи осіб:

- а) вибіркове масове вбивство еліт або частини населення;

- b) ліквідація національної (расової, етнічної) культури та релігійного життя з метою «денаціоналізації»;
- c) поневолення з тим самим наміром;
- d) знищення національного (расового, етнічного) економічного життя з тим самим наміром;
- e) біологічне знищення через викрадення дітей або перешкоджання нормальному сімейному життю з тим самим наміром...

В якості зразку спланованого фізичного знищення з ідеологічних та псевдорелігійних міркувань усіх членів расової та етнонаціональної групи Бауер приводить Голокост, що однозначно є найяскравішим прикладом в Новітній історії, адже це безпрецедентна трагедія, яка не мала жодних аналогів ані до Другої світової війни, ані після [96].

Не менш цікаве за своїм складом визначення надає австралійський історик Тоні Барта, який у своїй науковій роботі «Відносини геноциду: Земля та життя під час колонізації Австралії» спробував створити концепцію геноцидного суспільства. За нею, бюрократичний апарат може бути офіційно спрямований на захист невинних людей, але при цьому ціла раса, незважаючи на це, піддається безжалісному тиску знищення, властивому самій природі суспільства [346, 239-240]. В цьому, власне, й полягає різниця між геноцидальним суспільством та геноцидальною державою, адже остання навіть на рівні влади може бути зацікавлена у фізичному винищенні частини своїх громадян тільки через те, що вони «не такі, як інші». При цьому корінному населенню або більшості можуть на державному рівні про це казати як про «покарання зрадників», «ліквідація терористичних організацій та її членів», «нейтралізація шкідників суспільства», при цьому жорстко придушуючи спроби довести зворотне. В одній лише історії СРСР можна знайти безліч прикладів таких

«взаємовідносин» між радянською владою, громадянами та національною меншиною, яка стала жертвою репресій з боку влади. Але при цьому комуністична ідеологія й досі не маргіналізована у світовому суспільстві, як це було зроблено з ідеологією Третього Рейху. Водночас з Тоні Бартом важливе доповнення до ознак геноциду зробив швейцарський економіст та соціолог Ісідор Валліманн, який додав до вже існуючого визначення (масове вбивство) ще й примусову депортацію з елементами етнічної чистки, систематичне згвалтування, економічне та біологічне поневолення [346, 239-240]. Завдяки такому доповненню до злочинів геноциду можна додати безліч подій, які відбувалися в Третьому Рейху протягом всього часу його існування, Китаї часів Мао Цзедуна, СРСР протягом 1933-1953 та 1988-1991 рр., Азербайджані 1992-1994 рр., Молдові 1992-1993 рр., Грузії 1992-1993 та 2008 р., Ічкерії 1994-1996 та 1999-2000 рр., Україні з 2014 р.

Ще одне цікаве визначення можна зустріти у соціологині та дослідниці геноциду Хелени Фейн, яка відзначила, що геноцид – це не просто серія цілеспрямованих дій злочинців з метою знищення колективу шляхом масових/вибіркових вбивств членів групи, а ще й спроби придушення біологічного та соціального відтворення колективу. При цьому, як і Валліманн, вона звертає увагу на різновиди геноциду, виділяючи серед них заборони та обмеження відтворення членів групи, збільшення дитячої смертності, розриви зв'язків між народженням і соціалізацією дітей у родинях чи різноманітних групах походження [160]. До речі, подібне можна зустріти й в роботах політолога Генрі Гуттенбаха [203, 289-303].

Дослідження продовжувалися і протягом 1990-х. Так, американські історики Джон Томпсон і Гейл Куетс у своїй роботі «Розташування Голокосту в спектрі геноцидів» надали досить лаконічне пояснення цього

терміну, визначивши його як знищення групи шляхом цілеспрямованих дій. При цьому вони зазначили, що завдяки такій інтерпретації можна дослідити роль навмисних дій, порівняти різноманітні підтипи геноциду та емпірично дослідити фактори, що впливають на його здійснення [335, 245-266]. Екстраординарне й філософське визначення геноциду надав американський філософ Стівен Кац, визначивши його успішною реалізацією наміру повного вбивства будь-якої національної, етнічної, расової, релігійної, політичної, соціальної, гендерної чи економічної групи, оскільки ці групи, на думку вченого, визначаються злочинцем будь-якими засобами [222]. В свою чергу, американсько-ізраїльський соціолог Ісраель Чарні підкреслює, що подібні масові вбивства людей аж ніяк не пов'язані з бойовими діями, коли в якості противника виступають збройні сили іншої держави, що визнана ворожою. У переважній більшості випадків жертви масових вбивств є фактично беззахисними [175]. Іншими словами, це діти, жінки, особи з інвалідністю та фізичними вадами, а також люди похилого віку. Тим самим вчений підтверджує інтерпретацію багатьох дослідників геноциду християнських народів в Османській імперії під час Першої світової війни, коли ті затверджували, що різанина не була пов'язана з військовим конфліктом, а жертвами ставало виключно цивільне населення.

Втім, дослідники не завжди пов'язували термін «геноцид» виключно з етнорелігійним чи расовим характером, через що наукові трактування цього визначення подекуди обмежуються загальними рисами й не містять ніяких деталей та поглиблень. Це пояснюється тим, що за останні кілька десяти років світова історія мала чимало прецедентів, коли масові вбивства були, але через існуючі межі в Конвенції та міжнародному праву не підпадали під злочин або через тиск з боку існуючих режимів навіть не розглядалися. В якості прикладу таких інтерпретацій можна навести

ситуацію з дослідниками з політології та соціології - Френком Чалком і Куртом Джонассоном, які, аналізуючи перебіг практично всіх подій з історії людства, у своїй науковій роботі визначають геноцид як «певну форму одностороннього масового вбивства, в яких держава чи інша влада мають намір винищити групу, держава та її члени якої вважаються злочинцями» [120]. Наскільки коректним є таке визначення, сказати досить важко, проте на нього спиралися й згодом використовували у своїх наукових працях інші дослідники, зокрема історик Мухаммед Хассан Какар. Варто сказати, що цей вчений не дарма був пригаданий, адже у роботі «Радянське вторгнення та відповідь Афганістану» [220] Какар зазначив, що міжнародний формат визначення поняття «геноцид» занадто обмежений й не розглядає жодним чином політичні групи, що, на думку дослідника, фактично дорівнює викресленню політичної частини з загальної світової історії й робить неможливим її ретельне об'єктивне дослідження, особливо враховуючи діяльність тоталітарних режимів й часи національних держав. А оскільки явище війни в сучасному суспільстві вже давно вийшло за межі «ліцензії на вбивства» й стало чимось на кшталт «обов'язку» вбивати за міркуваннями державного рівня, людські права так само сьогодні стають важливими аспектами історії. Такої ж позиції дотримується й дослідник-геноцидолог Лео Купер, який вважає, що виключення політичних груп зі списку захищених груп є серйозним недоліком, адже в сьогоденні політичні відмінності є такою ж суттєвою основою для масових вбивств і знищення, як етнонаціональні, релігійні та расові відмінності. До того ж, геноцид проти вищевказаних груп у переважній більшості випадків є наслідком або тісно пов'язаним з політичним конфліктом [230].

Загалом, охоплюючи найбільш активний період досліджень, можна звернути увагу на те, що велика частка визначень сформувалася саме в той

період, коли дослідники з області геноцидології влаштовували чималі дискусії з приводу однієї лише інтерпретації визначення геноциду Рафаелем Лемкіним. Попри загальну згоду стосовно того, що польський юрист ставив перед собою мету охопити практично всі спроби знищити культурну або етнічну ідентичність, деякі з дослідників почали задаватися питанням, чи насправді для геноциду потрібно націлюватися на певну етнокультурну чи расову групу. Свої сумніви прибічники цієї дискусії підкріплюють тим, що в разі залежності націлення геноциду від якоїсь окремої етнічної, релігійної чи расової групи всі інші випадки, спрямовані проти людства ніяким чином під це не підпадають, а значить ніколи не будуть покриті. В якості доказу вони наводять приклад Червоного терору в СРСР у 1930-ті роки, коли насильницькі дії Сталіна, на думку дослідників, не містили наміру винищити певну етнічну групу, на відміну від депортацій під час Другої світової війни. Виходячи з цього, вони наголошують на тому, що у випадку виключення найгірших зловживань і злочинів, які відбувалися протягом XX ст., вимога цільової культурної чи етнічної групи стає досить суперечливим аспектом геноциду.

Практично всі ці нюанси трактування проблематики геноциду призвели до спроби доповнення існуючого визначення різноманітними доповненнями задля максимальної об'єктивності. Так, наприклад, американські дослідники в області політології й геноцидології Барбара Харфф і Тед Роберт Гарр зауважують, що поняття геноциду має доповнюватися концепцією політициду, адже, на їхню думку, політицид відноситься до категорії вбивств групи людей за політичним становищем (як правило, це опозиція до діючої влади та/або домінуючих груп) або ієрархічним станом й положенням групи осіб поза межами етнорасового чи соціокультурного контексту [174], а значить так само може бути актом злочину проти цивільного населення. Між тим, власне геноцид дослідники

охарактеризовують як явище, що складається з пропаганди та реалізації політики державою або її агентами, яка призводить до загибелі значної частини групи й коли жертви груп «визначаються, в основному, з точки зору їхніх общинних характеристик, тобто етнічної приналежності, релігії або національного походження» [193, 359-371].

Ще одним неоднозначним й подекуди багатограним питанням в дослідженні геноциду є фактор цілеспрямованого винищення груп осіб. Вперше ця проблема постала перед науковцями, коли вони аналізували не лише перебіг подій під час Голодомору 1932-1933 рр. на теренах УСРР та південно-західних регіонах РРФСР, а й Ірландський картопляний голод 1845-1849 рр. Проте якщо у випадку Ірландії одним з найбільш вагомих факторів став природний, то людська трагедія у Радянському Союзі була неминучим результатом цілеспрямованої сталінської політики на придушення селян й примусову колективізацію сільського господарства [136, 160-175]. Навіть після того, як верхівка влади дізналася про масову смертність від голоду, було зроблено все, щоб місцеві не змогли покинути постраждалі регіони, тим самим сприяючи подальшому зростанню смертності. Загалом, про радянський голод (Голодомор) в дискусіях про геноцид згадували досить часто, оскільки одне вже сприйняття події вченими хоч і сприяло створенню консенсусу стосовно того, що голод = геноцид, проте продовжувалися дискусії стосовно характеру цього злочину. Наприклад, англо-американський історик й дослідник Голодомору Джордж Роберт Конквест у своїй науковій роботі охарактеризував події 1932-1933 рр. як безпосереднє націлювання на українських селян, а також мешканців Казахстану [131]. В свою чергу, його французький колега Жан-Луї Марголен у своїх тезах не робить акцент на етнічних та культурних групах, натомість зазначає, що смерть всеодно є геноцидом, незалежно від того, яка група людей стала жертвами.

Як аргумент, він наводить приклад жахливого голоду у Китаї наприкінці 1950-х років, який став результатом діючої політики «Великого стрибка вперед», започаткованої Мао Цзедунем. Безумовно, можна стверджувати, що ця програма за власним умовчанням не передбачала цілеспрямованого винищення людей шляхом голоду, проте верховна влада навіть після повідомлень про високу смертність не вжила ніяких заходів для запобігання росту смертності. А як показує практика, бездіяльність влади або режиму так само дорівнює до злочину проти людства. Тож Марголен разом з іншими вченими-співавторами «Чорної книги комунізму» справедливо зазначають, що справжня кількість жертв маоїзму набагато вища за те, кого Мао Цзедун дійсно цілеспрямовано винищував [136, 460-470]. Виходячи з цієї тези, політика зморення голодом групи осіб, незалежно від супутніх їй ознак, так само є злочином проти людства, а значить відноситься до геноциду (хоч і не за етнонаціональними чи релігійними ознаками) й має бути покараний за всіма міжнародними законами.

Кажучи про визначення, які виникли вже у XXI столітті, особливо цікаво звернути увагу на Статтю 6 Римського статуту міжнародного кримінального права. Вона наголошує на тому, що геноцид є означає будь-які з наступних дій, вчинених з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

- a) вбивство членів групи;
- b) заподіяння серйозних тілесних або психічних ушкоджень членам групи;
- c) навмисне створення для групи життєвих умов, розрахованих на її повне або часткове фізичне знищення;
- d) застосування заходів, спрямованих на запобігання народжуваності в групі;

е) примусове переведення дітей з групи в іншу групу [295].

Фактично стаття 6 Римського статуту повторює те, що було прописано у 2 статті Конвенції ООН «Про попередження геноциду й покаранню за нього». Різниця полягає лише в тому, що Конвенція поширювалася, в першу чергу, на події 1915-1945 рр. й не завжди враховувала злочини з боку політичних режимів, тоді як Римський статут охоплює й криміналізує практично всі напади й переслідування груп осіб (включно з соціально-політичними ознаками), незалежно від характеру, обставин й перебігу подій.

Еволюціонували погляди стосовно геноциду й в наукових колах. У 2005 році британський історик Марк Левен у своїх наукових працях висловив думку, що геноцид відбувається лише тоді, коли держава усвідомлює загрозу цілісності її порядку денного з боку населення як органічної сукупності й намагається виправити ситуацію шляхом систематичного та масового фізичного знищення цієї сукупності до тих пір, поки вона не припинить існувати, або принаймні нести в собі загрозу [235, 35]. В свою чергу, британський соціолог й академік Мартін Шоу вважає геноцид своєрідною формою насильницького соціального конфлікту або війни між озброєними владними організаціями, метою яких є знищення цивільних соціальних груп, включно з тими, хто чинить цьому опір. Іншими словами, це дії, під час яких озброєні силові організації ставляться до цивільних соціальних груп як до ворогів і мають на меті знищити їхню соціальну владу шляхом вбивств, насильства та примусу [311]. Натомість голландсько-турецький історик-соціолог Угур Уміт Унгьор дає характеристику цьому явищу як складному процесу систематичного переслідування та знищення групи людей урядом, але так само наголошує на тому, що про геноцид можна казати, коли людей вбивають лише через їхню передбачувану або приписувану приналежність

до дискримінаційної групи [341]. Схоже визначення можна побачити й у американського професора Адріана Галлахера, який, окрім цього, наголошує на тому, що задля цих дій колективне джерело влади (зазвичай держава) навмисно використовує свою владну базу [170]. Іншими словами, влада зловживає практично всіма своїми повноваженнями задля того, щоб втілити в дійсність власні шовіністичні ідеї. При цьому, на думку британського історика Джона Кокса, відмінність геноциду від інших масових злочинів проти людства полягає у амбітності першого: окрім, власне, самого фізичного знищення групи осіб, геноцид пропагує ще й ліквідацію здатності групи підтримувати свою соціальну та культурну єдність і, таким чином, власне існування як окремої одиниці [137]. Також варто враховувати й те, що злочинці не завжди надають чіткі заяви про геноцидний намір, тож його можливо виявити лише шляхом вивчення політики, дій та результатів, а також керівної ідеології.

Отже, на сьогоднішній день поняття геноциду в міжнародних наукових колах, попри різноманітні спроби низки вчених інтерпретувати це по-своєму та знайти якісь недоліки чи глибинний сенс, вже має чітке загальне визначення й трактування, а значить може використовуватися у різноманітних дослідженнях історичних подій як їхня загальна чи локальна характеристика, незалежно від їхньої політичної заангажованості.

1.2. Становлення поняття геноциду

Будь-яка дискримінація людей завжди має під собою багаторічну історію стереотипів, вигадок або кліше, яку створює значно більша за кількістю, ступеню влади або рівнем впливу група осіб. При цьому стереотипи або вигадки бувають інколи настільки брехливими, що для переконання певного суспільства застосовують пропаганду. Зазвичай така пропаганда розповсюджується в тих сферах або оточеннях, якому довіряє

або перебуває це саме суспільство. Причому важливо зазначити, що це явище існує з давніх часів, коли одна група людей, що мешкала на одній території, об'єднувалася за різноманітними переконаннями і ознаками в єдине суспільство й тим самим розпочинала війну проти іншої групи населення через низку причин й обставин. Воно поступово еволюціонувало й в подальшому групи людей представляли собою різноманітні поліси (у Давній Греції та Римській імперії). Згодом, коли почали з'являтися моноістичні релігії, суспільство почало об'єднуватися навколо них та навчань, що були з цим пов'язані, після чого люди сформували власне світосприйняття та загальносуспільні цінності, які в подальшому стають його еталоном. Але чим далі, тим більше релігія опановувала людський розум, а згодом й свідомість, що в подальшому призвело до її панування та встановлення контролю над людством. Наприклад, за часів Середньовіччя головним центром пропаганди й розвитку західноєвропейського суспільства була католицька церква, яка спиралася на релігію як засіб маніпулювання людською свідомістю. Варто нагадати, що на той час церква в європейських країнах відігравала таку ж само панівну роль, що й державна влада, а подекуди навіть була вищою за останню. Спираючись на релігійність населення, церква шляхом проповідей та маніпулювання інформацією розповідала суспільству, хто є свій, а хто є чужий – «єретик», «іновірець» тощо, тим самим наставляючи релігійно переконане суспільство проти інакомислячої або нехристиянської/некатолицької меншості. Саме через церковну пропаганду й існування давніх стереотипів протягом всього Середньовіччя, а також в Новий час в країнах західної Європи мало місце бути антисемітизму – національно-релігійній дискримінації єврейської меншини, яке після захоплення Єрусалиму римлянами у II ст. н.е. та заборони євреям проживати на землях Іудеї та Самарії розбрілися по всьому світу. Так само через амбіції католицької церкви та державної

влади країн західної Європи протягом XI – XIV ст. відбувалися хрестові походи, які інколи були спрямовані навіть проти православного населення (яскравим прикладом є хрестові походи на Константинополь у 1204 році, де на той момент переважну більшість населення складали православні греки), не кажучи вже про мусульман та іудеїв. Аналогічна ситуація відбувалася й в мусульманському світі, де іслам відіграв панівну роль як в суспільстві, так і в державній владі навіть у ранньому періоді Нового часу. Оскільки важливою складовою ісламу є джихад – боротьба проти невірних, лицемірів, Сатани й обов’язковість для достатності [360] - мусульманські держави та цивільне населення у взаємовідносинах з християнами та іудеями досить часто виходили саме з цих міркувань. Звідти і експансії Османської імперії в Європу (з етнорелігійними чистками), і переселення вірмен та грузин за часів Сефевидів, і набіги кримських татар на землі сучасної України. Тобто мусульмани, як і католики, спиралися на релігію й тим самим подекуди пригнічували тих, хто був іншої віри. Втім, для релігійно налаштованого населення як у Західній Європі, так і на Близькому Сході це не було чимось крамольним, адже в людстві на той момент панувало світосприйняття за стандартом «хто інший - той чужий, хто чужий – той ворог суспільства». Звичайно, робилися спроби захистити релігійні меншини, надавши їм особливі права та привілеї, проте це не було глобальним явищем й виглядало як надмірна гуманність.

В Нову добу історії, а саме протягом XVI-XVIII ст., важливу роль у генезисі геноциду відігравали взаємовідносини колонізаторів з мешканцями колоній. Це почало відбуватися з початку так званих «Великого географічного відкриття», коли представники Старого світу стали відкривати для себе нові землі і культури, які там мешкали. Але оскільки на початку XVI-XVII ст. місіонери були дуже релігійними й

вважали християнство «єдиною правильною вірою», а всіх корінних мешканців з власними віруваннями й традиціями – «варварами», «туземцями» й дикунами, вони на самому початку спробували з ними взаємодіяти й шляхом м'якого й невимушеного переконання намагалися нав'язати власну культуру. Але коли отримали численні спротиви, повстання та навіть полювання на колонізаторів, одразу почали боротися проти місцевого населення різноманітними нападами, погромами, пограбунками та навіть фізичним винищенням. Крім цього, місіонери почали проводити певну релігійно-інформаційну пропаганду й серед поки що небагаточисленної кількості переселенців, які на початку так само спокійно співіснували з місцевими, тим самим стравляючи їх між собою й змушуючи скоювати озброєні напади. Причому цю картину можна було спостерігати не лише на території Південної та Центральної Америки, а й у Північній Америці, Африці, Південно-Східній Азії [318, 275], тобто британських, іспанських, португальських та французьких колоніях. Ще можна пригадати той історичний факт, що європейські колонізатори свого часу привезли з собою людей, які мали різноманітні заразні хвороби, що, звичайно ж, при контакті з місцевими передавалося останнім. Через непристосованість їхнього організму до тих чи інших хвороб чимало представників місцевих племен швидкоплинно помирали й через це їхня кількість протягом двох-трьох століть стрімко скорочувалася. Чи можна назвати це актом геноциду, питання неоднозначне, адже європейці робили це нецілеспрямовано й досить часто гинули самі. Але незмінним є той факт, що практично всі дії з боку колонізаторів по відношенню до місцевого населення протягом XVI-XVIII ст. носили протогоцидальний характер. Тим часом самою Європою поширюються різноманітні ідеї, які вже не були пов'язані суто з релігією, але сприяли розкриттю природньої сутності людини й підіймали питання про її права. Ренесансний гуманізм, який зародився на «заході сонця» Середньовіччя, фактично сприяв відходу

від християнського центризму й тим самим сприяв подальшому розвитку науки й культури в Західній Європі, що в подальшому вплинуло на світосприйняття й відношення до інших культур та цивілізацій. У всі подальші періоди Відродження відбувався соціокультурний та науковий розвиток, що в подальшому й надало свій відтінок в тих же християнсько-мусульманських та християнсько-іудейських відносинах.

Значну роль в історії відіграє преса, яка найбільш активно поширюється Європою та Америкою протягом всього XIX – поч. XX ст. Завдяки ній всі важливі новини, які відбувалися у державі, а також видання нових законів, сенсаційні події, оголошення й пропозиції, стали доступними для багатьох громадян у вигляді газет. Вони були доступними для середньостатистичного мешканця Європи у XIX ст., тому будь-яка подія, що відбувалася в тій чи іншій країні, була відома власним громадянам. В нашому випадку роль видань також була чималою, адже різноманітні чутки, концепції або брехливі вигадки про ті чи інші народи так само ширилися пресою, тим самим формуючи хибну, але стійку думку серед різноманітного населення, що в свою чергу, підігрівало ксенофобні настрої серед них. Так, наприклад, єврейські погроми у Центральній та Східній Європі широко транслиювалися місцевою пресою, причому як просто освітлюючи перебіг подій, так і подекуди підігрівуючи настрої місцевих мешканців [219, 42-47]. В Османській імперії іноземні кореспонденти й дипломати досить широко висвітлювали вірменські [234, 294-308] та грецькі [316] погроми, завдяки чому вся Європа (а згодом й весь світ) дізналися про події 1894-1896, 1909, 1914-1922 рр. тощо. Вже тоді в європейському та американському суспільствах розпочалися жваві обговорення з приводу злочинності переслідування, дискримінації та/або знищення груп осіб за релігійною ознакою. В засобах масової інформації (на той момент це друкована преса та радіомовлення) всі події

освітлюються як «жахлива трагедія», «кривава різанина», «злочин проти населення» тощо, що дало початок формуванню серед деякого європейського населення думки, що дискримінація та вбивства людей за певними ознаками є злочином.

Фінальною частиною генезису геноциду стає новітній період історії, який є найкривавішим та найтрагічнішим в історії людства, якщо дивитися на це скрізь геноцидну призму. Після завершення Другої Світової війни остаточно формується загальна термінологія, яка набуває як суспільно-політичного, так і наукового визначення. Практично всі дії, що спрямовані на утиски населення, незалежно від його національного, расового, релігійного, конфесіонального й соціально-політичного походження, стають об'єктами уваги науковців й починають досліджуватися вже не просто як історична подія, а як те, з чого потрібно зробити висновки й намагатися уникнути в подальшому. Сьогодні в світі існує чимало невирішених й остаточно неузгоджених як в науці, так і політиці різноманітних суперечок стосовно подій минулого. На жаль, далеко не всі питання можливо вирішити таким чином, щоб обидві сторони залишилися задоволеними, адже чимало нюансів полягає в глобальних інтересах, які переслідують треті країни або навіть просто сторони конфлікту. Тож перед майбутніми поколіннями в подальшому стоятиме завдання знайти такі шляхи вирішення питань в історії, щоб це можливо було узгодити з обидвома сторонами й тим самим сформуванати загальну оцінку будь-якій з подій. Адже якщо не зробити правильні висновки з історії, вона буде повторюватися знову й в значно більших масштабах.

Висновки до розділу 1

Таким чином, геноцид представляє собою сукупність радикальних й неправомірних дій, метою й завданням яких є часткове або повне винищення групи осіб за релігійною, расовою, етнічною, національною,

соціально-політичною, гендерною ознаками або за політичними мотивами. Різновидами досягнення цієї мети є депортація, дискримінація та утиски за вищевказаними ознаками, фізичне насилля, причинення тілесних пошкоджень, розумового розладу та/або вбивства, заборона національної культури, передача дітей з однієї групи в іншу, позбавлення права на вільне віросповідання та самоідентифікацію. Джерельна та теоретична бази дослідження геноциду достатньо розвинуті для систематичної актуалізації його проблематики не лише на міжнародній політичній арені, а й на науковому рівні. Згідно Римському статуту та Конвенції ООН, до злочину проти людства відноситься не лише сам акт здійснення геноциду, а й підбурювання до його реалізації та пропаганда винищення групи осіб. Це означає, що будь-які окремі, наукові, політичні або військові діячі, хто намагається на міжнародному рівні виправдати злочинців й сприяє будь-яким позитивним діям на дипломатичному або фінансовому рівні, також є співучасниками цього злочину й мусять нести відповідальність за свої дії.

РОЗДІЛ 2

ПРОБЛЕМАТИКА ГЕНОЦИДУ: ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНІ ПРОЯВИ

2.1. Явища геноциду у перебігу подій минулого.

В історії людства найбільш поширеними формами насильства проти людства були релігійні та етно-расові переслідування, які подекуди переростали в багаточисельні масові вбивства. У переважній більшості випадків подібні злочини проти людства відбувалися під час експансій великих держав або на землі, де мешкали малочисельні чи зовсім інші за культурою народи, що не мали власної державності як такої, або на території інших країн (причому нерідко навіть сусідніх). Втім, варто зауважити, що далеко не всі військові походи або зіткнення були пов'язані обов'язково з подальшими утисками цивільного населення. Частіше за все перебіг подій обмежувався ліквідацією державного устрою й не більше. Наприклад, захоплення Самарканду й подальше знищення держави Караханидів (Середня Азія) військами хорезмським шахом Мухаммедом у 1211 році ніяким чином не вплинуло на місцевих тюркських мешканців [100]. Схожу ситуацію можна було побачити після взяття Константинополя (та й загалом територій колишньої Візантії) османськими військами та їхнього закріплення на нових територіях: попри всю мусульманську жорстокість до іновірців, османи дозволили євреям-сефардам, які рятувалися від іспанської інквізиції у 1492 році, оселятися в Константинополі, Адріанополі, Бурсі, Дамаску та Єрусалимі, тобто в усіх великих та багатих містах імперії, тим самим врятувавши 40 тисяч осіб від гніту та переслідувань [221]. Водночас євреї могли спокійно займатися комерційною діяльністю: мусульмани зазвичай не висловлювали зацікавленість у бізнесі, а християнським підданим вони не завжди довіряли, тож віддавали у цій області перевагу саме єврейським

переселенням [204]. Щоправда, все це вже почало відбуватися за часів правління Баєзида II (1481-1512), але тим не менш, такий приклад є доказом того, що нормальне співіснування представників різних релігій також мало місце бути в історії як різноманітних народів, так і їхніх культур.

Втім, варто відмітити, що подібних до вищезгаданих прикладів в історії Середніх віків та Нового часу було чимало. Але так було далеко не завжди й у значній кількості випадків набіги та підкорення закінчувалися полоном або знищенням місцевих жителів. Найбільше такі випадки носили релігійний характер, які поступово, протягом кількох століть історії, набули й етнічної ознаки.

Вже сама термінологія релігійного переслідування вказує на власні характер та дії, які фактично супроводжуються насиллям по відношенню до групи людей. Тобто, це один з різновидів пригнічення та дискримінації групи людей за ознакою віросповідання, який інколи ніс за собою фізичні жертви серед тих, хто був скривджений. В деяких випадках релігійні зіткнення й переслідування фактично дорівнюють расово-етнічним ознакам, проте, як свідчить аналіз деяких подій, кривдники не робили акцент на останньому через відсутність обставин або причин. До того ж, конфлікти подібного виду інколи мали локальний характер, а не глобальний, як це було зі світовими війнами або Хрестовими походами, що відбувалися хвилями кілька століть поспіль.

Для більш чіткого розуміння того, що уявляють собою переслідування на цьому ґрунті, необхідно виділити критерії, які визначають такий характер конфлікту. Отже, до ознак релігійного переслідування відносяться наступні фактори:

1. Обмеження прав окремих груп людей через їхнє віросповідання;
2. Введення окремих податків для іновірців, за несплату яких було більш суворе покарання;
3. Обмеження або позбавлення свободи віросповідання шляхом закриття храмів;
4. Втручання держави або чиновників в особисте життя іновірців;
5. Насильний перехід до іншої конфесії/релігії (інколи через загрозу для власного життя);
6. Насильна асиміляція дітей іновірців (невід'ємна частина етнічного та культурного геноциду в тому числі);
7. Заборони на культурно-релігійні заходи та святкування;
8. Заборони на ношення традиційного одягу;
9. Депортації груп осіб, сформованих за конфесійною/релігійною ознакою (також невід'ємна частина етнічного геноциду);
10. Фізичне винищення групи осіб.

Як і у випадку переслідувань за етно-расовою ознакою, організатором релігійних переслідувань виступає державна влада, яка представляє інтереси більшості населення або переважаюча за кількістю група осіб. Досьогодні в колах конфліктологів й геноцидологів ведуться дискусії з приводу того, чи можна вважати події до XX століття (включаючи релігійні утиски) актами геноциду. Можна припустити коректність співвідношення історичних подій з сучасними визначеннями, адже чіткі критерії геноциду прописані в статтях 2, 3 Конвенції ООН [350] та статті 6 Римського Статуту [295], які містять в тому числі й пункти про примусове переведення дітей однієї групи в іншу групу. Фактично це

стосується й релігійного контексту, адже представники релігійних конфесій так само формують в суспільстві різноманітні окремі групи.

Такими ж принципами керувався й сам Рафаель Лемкін, який відносив до актів геноциду не лише значну частину подій європейської історії, а ще й наслідки колонізації Південної й Північної Америки, Австралії та Океанії [145, 8-9], адже низка з тих чи інших подій обов'язковим чином призводила до переслідувань, дискримінації, депортації або вигнання та навіть відвертої масової різанини лише через відмінні від звичних ознак групи населення.

Аналізуючи події європейської історії до ХХ століття, можна звернути увагу на пріоритетність аналізу Хрестових походів, які, безумовно, відіграли значну роль в геополітичній історії західноєвропейських країн та безпосередньо розвитку культури. Ми добре пам'ятаємо, що Хрестові походи представляють собою серію релігійних військових походів з королівств Західної Європи, які були спрямовані, в першу чергу, проти мусульман, а в окремих випадках – проти єретиків (до яких враховували й православних християн) та язичників [292]. До того ж у перших хрестоносців існувало чимало мотивів й тут мова йде не лише про релігійний аспект, а й про власні інтереси, зокрема виконання феодалного обов'язку, можливість отримати воїнську славу, набути економічних або політичних переваг. Втім, головна сутність цих походів значною мірою нагадувала джихад у мусульман – це була військова кампанія, спрямована не лише на захист, а й на поширення своєї віри на інші землі. І, звичайно, так само насадження власної релігійної ідеології серед місцевого населення. Як показує перебіг деяких подій, досить часто хрестові походи мали під собою геноцидальний характер, адже під гаслами нахшталт «Ave Maria! Deus Vult!» вчинялися масові вбивства за релігійною ознакою. В якості підтвердження цієї тези можна пригадати

різанину в Єрусалимі у 1099 році, коли після місячної облоги й кількаденного штурму хрестоносці пробралися в місто скрізь вежу Давида й влаштували масові вбивства місцевого населення. 15 липня 1099 року хрестоносці пробралися в місто через вежу Давида і почали вбивати велику кількість жителів, як мусульман, так і євреїв [86]. За свідченнями тих, хто зміг тоді вижити, вулиці Єрусалиму були буквально залитими кров'ю. Скільки людей було вбито, є предметом дебатів через наявність різних версій. Так, мусульманський історик Ібн Аль-Асір на початку XIII ст. підрахував, що загинуло понад 70 тисяч осіб. Натомість сучасні історики стверджують про «більш вірогідну цифру» в 40 тисяч чоловік, враховуючи, що населення міста збільшилося через біженців, які рятувалися від наступу армії хрестоносців [229]. На думку німецького історика Конрада Гіршлера, подібні до Єрусалимської різанини звірства були звичайним явищем у стародавніх і середньовічних війнах як християн, так і мусульман, коли міста бралися штурмом після тривалої облоги, а потім винищувалося місцеве населення [195, 37-76]. Так само й мусульмани на чолі з Ібрагімом II, ще задовго до Хрестового походу, у 902 році захопили місто Таорміна на Сицилії (сучасна територія Італії) й вирізали значну частину населення на околицях, пограбувавши при цьому саме місто [248]. Теж саме можна було побачити й під час захоплення Фатимідським халіфатом візантійських міст Рометта [105] й Тира [112, 284-314], де масові й жорстокі вбивства на теренах міст відбувалися саме за релігійною ознакою. Тобто звірства проти звичайного населення носили характер взаємності: мусульмани під час експансії могли вбивати християнських полонених, християни під час військових походів вбивали мусульман, а також євреїв, які разом з мусульманами тримали оборону міст.

Втім, історія Хрестових походів не обмежується суто мусульмансько-християнськими зіткненнями. Злочини на релігійному ґрунті відбувалися й між самими християнами, релігія яких з 1054 року була розколота на православну (ортодоксальну) й католицьку гілки, після чого церкви передали анафемі одна одну. З часом різниця між православними і католицькими традиціями і обрядами ставала все більшою й так само погіршувалися взаємовідносини вірян. Історії відомі міжконфесійні зіткнення, які призводили до вкрай трагічних наслідків. Так, у 1182 році, на фоні приходу до влади у Константинополі Андроніка I Комніна місцеві жителі вчинили напад на латинян – католиків, які мешкали в окремому кварталі і з якими вже дуже тривалий час тривав конфлікт саме на релігійному ґрунті [262, 106]. Попри те, що значна кількість встигла врятуватися, втікши морем [262, 107], інших мешканців очікувала страшна розправа. Від рук розлюченого натовпу гинули всі – жінки, діти, пацієнти на лікарняних ліжках. Всі будинки, церкви та благодійні заклади, які належали католикам, були розграбовані й спалені. Папського легата, кардинала Іоанна, взагалі обезголовили і його голову волочили вулицями Константинополя [115]. Незважаючи на те, що сам Андронік не був особисто налаштований проти католиків, він й не зупиняв антикатолицькі погроми [216]. Більш того, він зміг розпалити антилатинські настрої константинопольців маніпуляціями фактів, нібито колишня імператриця Марія купляла підтримку латинян в обмін на дозвіл грабувати місто. В результаті оскаженілий натовп схопив й саму імператрицю, після чого стратив її [171, 208]. Внаслідок цієї трагедії було вбито десятки тисяч католиків, інші дістались Італії, врятувавшись по морю.

Після різанини латинян імідж візантійців у католицькому середовищі остаточно погіршився. Попри те, що між Візантією та

західними країнами згодом було відновлено торгівельні домовленості й сполучення, з боку венеціанських представників влади, а також католицького духовенства все частіше лунали погрози щодо можливого походу на Константинополь. Власне кажучи, так все й сталося: у 1203 році, під час Четвертого хрестового походу, Константинополь був оточений й вже у квітні 1204 р. розпочався його штурм [263] з подальшим захопленням міста. За свідченнями сучасників, їм це вдалося зробити завдяки погодним умовам, що сприяли тоді загарбникам: сильний північний вітер допоміг венеціанським кораблям поблизу Золотого Рогу наблизитися до міської стіни, що дозволило нападникам захопити деякі вежі. Хрестоносці захопили частину міста Влахерни на північному заході та використали її як базу для нападу на решту міста, але, намагаючись захиститися стіною вогню, вони спалили ще більше міста. Загалом, протягом трьох днів хрестоносці тільки й робили, що грабували, паплюжили й руйнували Константинополь, через що чимало давніх та середньовічних римських та грецьких творів художньої цінності було, в найкращому випадку, просто конфісковано й перевезено до західної Європи, а в найгіршому (що частіше за все й траплялось) – знищувалися на місці. Чимало витворів мистецтва, виконаних з бронзи, були переплавлені хрестоносцями заради додаткового прибутку. Незважаючи на свої клятви про збереження християнських пам'яток та загрози з боку Папи Римського про відлучення від церкви, хрестоносці систематично нападали на святині міста, руйнуючи або захоплюючи все, що вважалося навіть віддалено цінним, дуже небагато з цих святинь вдалося врятувати й зберегти до сьогодні [338, 1519]. Не оминула ця участь й православні церкви, монастирі та монастирі, які також були дуже жорстко розграбовані [297]. Вівтарі цих церков були розтрощені та розтерзані воїнами за золото та мармур. Хоча венеціанці також брали участь у грабежах, їхні дії були більш стриманими: замість тотального винищення всього, що тільки

можна було побачити, венеціанці просто викрадали релігійні реліквії та твори мистецтва, які вони пізніше відвезли до Венеції задля прикраси власних церков [241, 769-770]. Крім цього, відбулася й різанина цивільного населення: за різноманітними оцінками, було вбито понад дві тисячі місцевих жителів. Цілком ймовірно, що ця цифра може бути як більшою, так і меншою. Проте суть полягає в іншому – вбивства відбувалися лише через те, що жертви були православними. Відповідно, це повністю підпадає під явище геноциду за релігійною ознакою.

Втім, такі події не були рідкістю для хрестоносців, адже вони виступали не лише проти мусульман і ортодоксальних християн, а й проти тих, кого називали єретиками. Проте якщо з першими двома групами вони ще могли хоча б якось мирно співіснувати й підписувати мирні угоди, то єретики завжди були відлученими від церкви й постійно переслідувалися за вказівкою Папи Римського. Подекуди переслідування набували настільки радикального характеру, що переростали у справжні військово-релігійні кампанії. Так, протягом 1209-1229 рр., за ініціативи Папи Римського Інокентія III, який безуспішно намагався повернути катарів в лоно католицької церкви, а також за подальшої підтримки французьких королів Людовика VIII та Людовика IX, тривала військова кампанія, спрямована проти катарської єресі в області Лангедок (південь сучасної Франції) і яка згодом увійшла в західну історіографію як Альбігойський хрестовий похід. Під час цієї військової кампанії лише наприкінці липня 1209 й тільки в одному місті Безьє було вбито, за даними папського легата Арно Альмарика, понад 20 тисяч чоловік – чоловіків, жінок й дітей [314]. З точки зору американського історика Джозефа Стрейєра, ця оцінка дещо може бути завищеною, але незмінним є те, що у своєму листі «легат не висловив жодного жалю з приводу різанини, навіть не висловив жодного слова співчуття духовенству собору, яке було вбито перед власним

вівтарем». При цьому варто відмітити, що серед вбитих були не лише катари, а й католики: попри те, що хрестоносці заздалегідь наказали їм покинути місто, цього фактично не сталося. Існує версія, що Амальрік на запитання, як відрізнити катарів від католиків, відповів: «*Caedite eos. Novit enim Dominus qui sunt eius*» (Убийте їх усіх! Бог знатиме своїх) [324, 62-63]. Це досить яскравим чином символізує «дух» хрестоносців, які не шкодували практично нікого. В цьому можна переконатися, проаналізувавши події й в інших містах. Так, у 1210 році, після довготривалої облоги міста Мінерве (сучасна комуна Брем), хрестоносці захопили місто й намагалися змусити місцевих катарів прийняти католицизм. Проте лише кілька жінок погодилися змінити віру. Всіх інших катарів було спалено живцем [315, 156]. У травні 1211 р. хрестоносці захопили замок Емері де Монреаль, після чого повісили кількох лицарів, а кілька сотень катарів так само спалили в огні [315, 215]. У червні 1219 р. війська хрестоносців на чолі з Людовиком VIII після місячної облоги міста Мормонт захопили його й вбили практично всіх жителів, окрім полководця та його лицарів [324, 118]. Крім цих випадків, хрестоносці захоплювали ще низку міст, руйнуючи й грабуючи все на своєму шляху, але при цьому не вбивали місцеве населення. Попри те, що катари так само залучалися підтримкою інших правителів й в деяких випадках навіть вдало захищали свої міста, це не врятувало їх від розгрому й загнання у підпілля Папою Римським Григорієм IX, при якому у 1234 році було створено інквізицію задля викорінення єресі [325]. Після цього залишившихся катарів змушували ходити у церкви, носити хрести або брати участь у паломництві проти мусульман. Тих, хто намагався цьому протистояти й в кого відбувався рецидив, або саджали до в'язниці й конфісковували майно, або навіть спалювали живцем [134]. Брати домініканського ордену, названого на честь свого засновника, святого Домініка, подорожували містами та селами, проповідуючи на користь

вчення Церкви та проти єресі. У деяких випадках вони брали участь у переслідуванні катарів [324, 146-147]. Інколи відбувалися провокації, через що катари жорстоко каралися. Так, у березні 1244 р. в якості помсти за двох вбитих інквізиторів двома роками раніше біля фортеці Монсегюр було спалено живцем більше 200 катарів. Після цього рухи катаризму було остаточно придушено й протягом століття відбувалося вже тихе його винищення шляхом різноманітних засуджень живих катарів, спалення залишків померлих «єретиків», до 1350 року катаризм був зведений нанівець [324, 162]. Альбігойський хрестовий похід та його наслідки були настільки жахливими й масштабними, що навіть науковці Новітнього часу Рафаель Лемкін [211, 71], Марк Грегорі Пегг [272, 195], Курт Йонассон [215] і Френк Чолк [266, 155] у своїх наукових роботах практично одноголосно відзначили, що це один з найперших релігійних геноцидів на заході. До інших показових прикладів геноциду часів середньовіччя подекуди відносять насильственну християнізацію балтійськомовних мешканців Пруссії лицарями Тевтонського ордену, які вчиняли різноманітні злочини задля втілення своїх ідей у дійсність.

Втім, релігійні кампанії тривали не лише у Середньовіччі, а й в Новому часі. Звичайно, у порівнянні з минулою історичною епохою, роль церкви стає значно слабшою, завдяки чому західноєвропейська культура й наука отримують «другий подих» й починають свій буремний розвиток. Проте панівна роль релігії ще довгий час спостерігалася в європейських країнах, власне як і переслідування тих, чиї навчання не відповідали догмам традиційного навчання католицької церкви. Одним з таких прикладів переслідувань й знищення за релігійною ознакою є різанина вальденсів – проповідників «апостольської бідності» й аскетизму, яких сучасні релігієзнавці відносять до протопротестантів [111, 264-284]. Загалом, поринаючи в цю проблематику, необхідно відмітити, що

конфлікт між вальденсами й католиками існував ще з часів Середньовіччя, коли через «неортодоксальність» вальденсів папа Луцій III під час синоду у Вероні фактично відлучив їх від церкви, а 30 років потому вже інший папа – Інокентій III – взагалі засудив їх як єретиків [169]. Оскільки вже до цього у Страсбурзі у 1211 р. було страчено понад 80 осіб за релігійною ознакою, рішення Папи стало звичайним приводом для початку багаторічного переслідування вальденсів, що фатально позначилося на подальшому існуванні останніх [328]. Переслідування було настільки жорстоким, що у виданій Папою Інокентієм VIII буллі «*Id Nostri Cordis*» у 1487 р. позначалося про те, що за долучання до хрестового походу з метою «знищення та розсіяння єретиків, відомих як вальденси» будь-хто з представників релігійної або світської влади, а також звичайних людей міг отримати індульгенцію (тобто прощення) [182]. Іншими словами, заради геноциду за релігійною ознакою папа був готовий «відпустити будь-які гріхи» іншим, хто був провинним перед церковною владою. Звичайно ж, знайшлися ті, хто був готовий виконати наказ папи. Так, кремонський диякон Альберто де Капітані у відповідь на буллу організував хрестовий похід й розпочав наступ на П'ємонт, де була сконцентрована основна частина вальденських мешканців. Втім, тоді кривавої різанини не відбулося, адже Карл I – герцог Савойський – вчасно втрутився, пообіцявши вальденсам мир й тим самим надавши їм можливість втекти до Італії та Провансу [118].

Протягом кількох десятиків років вальденси, що перебували за межами П'ємонту, приєдналися до французьких та німецьких протестантських церков й за першою нагодою заявили про намір влаштувати заколот. Реакція влади була моментальною – вже у 1545 році французький король Франциск I затвердив раніше створений парламентом Провансу «Указ про Меріндол» (*Arret de Merindol*) [168], який був

спрямований безпосередньо на винищення вальденсів. За кілька місяців була сформована армія з двох тисяч людей, яка налічувала власне провансальських солдат та ветеранів Італійських війн, які щойно повернулися додому. За деякий час вони розпочали штурм й захват Меріндола, а також навколишніх вальденських селищ, де й влаштували криваву різанину. В результаті цієї події жертвами стало від кількох сотень до тисячі людей, а також повністю було знищено кілька вальденських сіл [227, 405].

В подальшому, коли у Франції до влади прийшов король Генріх IV, вальденська церква отримала деяку свободу і навіть частково набула прав. Проте на цьому переслідування не закінчилися, а лише отримали відстрочку. Вже у 1655 році, владою герцога Савойського, робиться інша спроба знищення вальденсів як окремої групи. На початку року наказом герцога вальденсам було запропоновано два варіанти свого подальшого існування – або доєднатися до католицької церкви й продовжити жити далі на своїх землях, або переїхати у верхні долини, продавши перед цим свої землі. Значна більшість населення, включаючи жінок з дітьми й людей похилого віку, попри несприятливі погодні умови обрала варіант переміщення у верхні долини, залишивши протягом вказаного часу місця свого колишнього проживання [227, 405]. Втім, це всеодно не врятувало їх від фізичної розправи: вже у середині квітня герцог відправив війська у верхні долини з метою «приборкати місцеве населення». При цьому він наказав місцевим жителям допомогти військам розміститися в своїх будинках, що й було зроблено. Тим самим війська отримали легкий доступ до населення, що й стало одним з приводів для злочину. Зранку 24 квітня вони за сигналом розпочали загальну різанину. При цьому варто зазначити, що це були не просто вбивства – тогочасними свідками зазначалася низка жорстоких тортур, згвалтувань, розчленування,

канібалізму, наруги над дітьми, а також багаточисельні пограбування майна [245]. Жертвами цих звірств стали понад півтори тисячі людей, включаючи жінок з дітьми. Наслідки були настільки жорстокими, що навіть влада сусідніх європейських країн була обурена, а протестантські правителі масово пропонували притулок вальденсам, які залишилися живими. Деякі країни навіть організували евакуацію уцілілих, в результаті чого значна частина вальденсів розсіялася по всій Європі та навіть колоніях Нового Світу [354, 132]. Ситуація остаточно змінилася після Французької Революції, коли вальденси П'ємонту отримали від влади свободу віросповідання, а з 1848 року, завдяки королю Сардинії Карлу Альберту – ще й громадянські права. Протягом XIX-XXI ст. вальденси змогли відкрити по всій Європі чимало навчальних закладів. А вже у 2015 році, вперше за 800 років, після візиту до вальденського храму в Турині (сучасна північ Італії) Папа Римський Франциск від імені всіх католиків попросив вибачення у вальденсів за багаторічні переслідування й «нехристиянську і нелюдську позицію та дії» [166]. Проте вбивства вальденсів як у Меріндолі, так і в П'ємонті назавжди увійшли до всесвітньої історії як акти геноциду за релігійною ознакою.

Втім, релігійні чистки відбувалися не лише у західній Європі, а й на Близькому Сході й теренах Османської імперії. Ще у XIV столітті тюрко-монгольський завойовник й засновник імперії Тимурідів Тамерлан ініціював масові вбивства християн в Месопотамії, Малій Азії та Сирії, в результаті якої загинула велика кількість вірмен та ассирійців, які належали, відповідно, Вірменській Апостольській церкві та Ассирійській церкві сходу [223, 88-93]. Схожий перебіг подій був на території Візантії, існування якої протягом останніх кількох десятиліть було під загрозою через османську експансію. За свідченнями Мануїла II Палеолога, вже наприкінці XVI ст. християнське населення Анатолії – переважно греки за

походженням – вимушені були «тікати в розколини скель, у ліси та на гори», рятуючись тим самим від різанини з боку османських військ, які інколи не залишали в живих ані дітей, ані жінок, ані людей похилого віку [143]. Такі події не були рідкістю в історії османської експансії, про що свідчать численні війни за розширення простору в Анатолії, на Балканах, півдні Європи, взяття (або падіння, на думку західної історіографії) Константинополя 29 травня 1453 р, що фактично ознаменувало кінець Візантійської імперії й угасання «другого Риму».

Після встановлення влади у Константинополі (Стамбулі) різанина християнського населення в межах імперії припинилася і останнім навіть були надані певні автономії та права. Проте побутова дискримінація залишилася й з часом періодично посилювалася. Ще з часів султана Баязида I (кінець XVI ст.) й протягом кількох століть поспіль існувала практика т.зв. «девширме» - системи призову молодих християн-чоловіків, яких забирали до лав армії, поневолювали й насильно ісламізували. Так виникали «яничари» - військові найманці з серед колишніх християн, яких використовували у всіх загарбницьких війнах. Інколи замість яничарських військових корпусів молодих хлопців відправляли до османської адміністративної системи, де вони навчалися щось нахталт адміністративного управління, після чого найбільш успішні студенти могли займати вищі посади. Сенс такої «інтеграції в суспільство» полягав в тому, що коли ці юнаки ставали пов'язані з ісламом через середовище, в якому вони виховувалися, їхні діти одразу народжувалися вільними мусульманами [242, 13-15]. За часів султана Мурада IV почали розповсюджуватися чутки, нібито військовий та економічний занепад держави є «покаранням Аллаха» через те, що влада не дотримувалася законів шаріату. Оскільки ми пам'ятаємо, що суспільство раннього Нового часу як у Європі, так і на Сході залишалося

релігійним та подекуди забобонним, указ 1631 року про посилення заборон та обмежень щодо одягу для «зіммі» (немусульмани) виглядає більш ніж закономірним. Навіть попри те, що в султанаті були переконані, що так християни «відчують себе підкореними» [163, 213]. Втім, християни, що мешкали в містах, в будь-якому разі були дещо пригніченими, адже, окрім існуючих обмежень в культурно-релігійному аспекті, існували також обмеження й в економічному розвитку, адже не могли працювати в тих верствах, на які було накладено заборону для немусульман [84].

Найбільш критичне загострення у мусульмансько-християнських відносинах відбулося під час австрійсько-турецької війни й поразки османських військ під Віднем. Це було пов'язано з тим, що чимало християн в імперії не підтримали турків під час бойових дій, але виступали, як, наприклад, сербські християни та церковні лідери на чолі з сербським патріархом Арсенієм III, на підтримку австрійців. Турецький султанат й мусульманське населення розцінювали такі дії як суто зрадницькі, через що деякі мусульманські релігійні лідери час від часу закликали до вигнання або знищення християнського населення. Згодом це виливалося в систематичні звірства проти цивільних християн, що мешкали на теренах Сербії, в результаті чого відбулося т.зв. «Велике переселення сербів» [271, 19-20]. Важливим фактором у ставленні Османської імперії до християнських меншин виступає соціально-політичний та економічний стан самої держави: під час розквіту держава гарантувала меншинам громадські права й свободу віросповідання, тоді як під час занепаду й соціально-політичної деградації прийняла протилежний бік й, звинувачуючи у всіх своїх бідах немусульманське населення, сприяла нападам та звірствам проти них [104, 191]. Показовими прикладами мусульмансько-християнських зіткнень є

Константинопольська різанина 1821 р., причиною якої став початок війни за незалежність Греції. В результаті османська влада звинуватила Вселенського патріарха у державній зраді й публічно стратила його [126], після чого хвиля масових вбивств прокотилася, окрім власне Константинополя, по всіх містах й островам, де греки складали значну або більшу частину населення. В результаті різанини загинули сотні мирних мешканців, всі вони були християнами [294]. Також було зруйновано чимало церков й монастирів. Також під час Грецької війни за незалежність османська влада спровокувала різанину на островах Хіос (квітень 1822 р.), жертвами якої стали до 25 тисяч осіб [106], та Псара (червень 1824 р.), де було вбито й вигнано у полон до 17 тисяч чоловік [284].

Загалом, XIX ст. в геноцидальній історії стає переламним моментом між суто релігійним та етнорелігійним факторами масових вбивств. Тобто, масові вбивства здійснювалися вже не тільки за релігійним принципом, а й за етнічним. І ось тут історія Османської імперії другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. містить чимало прикладів. Так, можна пригадати християнський погром у Сирії 1860 р., який був спрямований проти християн-маронітів й жертвами якої стали 12 тисяч чоловік [158, 320]; болгарські етнічні чистки в Батаку (1876) й Східній Фракії (1913), в результаті чого загинуло відповідно 3000-5000 [8] й 50000-60000 чоловік й ще сотні тисяч були вигнані з європейської частини Туреччини [250]; кінець XIX століття позначився етнічними чистками вірменського населення (1894-1896 рр.), в результаті котрих загинуло, за різними даними, від 80 до 300 тисяч осіб [80]. На початку XX століття до турецької влади приходить партія «Єдність й прогрес», основні ідеї якої були побудовані навколо пантюркізму та ідеї «Великого Турану» без християнського населення. Внаслідок політики «Іттіхаду», зокрема

Талаат-паші, Джемаль-паші та Енвер-паші, протягом 1909 (в Адані), а також 1915-1916 рр. було знищено від 300 тисяч до понад 1.5 млн. вірменського населення [99, 26-43], а також понад 500 тисяч грецького й асирійського населення [357], ті хто зміг вижити – вимушені були емігрувати за кордон, утворюючи або поповнюючи величезні діаспори по всьому світу. Також десятки тисяч вірмен, греків та асирійців були вимушені прийняти іслам задля виживання, а турецька влада сприяла вилученню християнських дітей з сімей й передачі їх до мусульманських родин, де вони втрачали власну національну й релігійну ідентичність. Фінальною картиною став прихід до влади Республіканської народної влади на чолі з Мустафою Кемалем у 1919 році, перші роки правління яких ознаменувалися вигнанням грецького населення з усієї Анатолії (зокрема різанину в Смірні [261], яку греки називають Катастрофою), етнорелігійними чистками на сході Туреччини (колишня західна Вірменія) [299], а також насильственою ісламізацією більшості тих християн, хто залишився. Якщо у 1914 році немусульмани складали понад 20% населення країни, то вже у 1927 р. їх залишилося не більше 3%. [268]

Протягом останнього століття суто релігійні переслідування й дискримінація зменшилися за масштабами й кількістю, залишаючись переважно на теренах Близького Сходу, де час від часу відбуваються спалахи між релігійними меншинами й мусульманською більшістю. Так, у серпні 1933 р., після недовготривалого зіткнення асирійців-втікачів з бригадами іракської армії та антихристиянською пропагандою серед радикального мусульманського суспільства, повністю озброєна іракська армія вирушила на північ країни з метою придушення асирійського повстання. Вже за кілька днів після розпочатої операції солдати почали страчувати кожного асирійського чоловіка, якого знаходили в гірських районах, а інших – жінок, дітей, людей похилого віку, хворих –

перевозили на військових вантажівках в незаселені місця, де потім розстрілювали з кулеметів і переїжджали тіла автомобілями [320, 154-155]. Також фіксувалися факти жорсткого знущання над жінками й дітьми, серії зґвалтувань, спалення живцем, забиття каміннями до смерті [357]. В той же час езидські, курдські та арабські племена, що мешкали по сусідству, почали грабувати ассирійські села, виносячи з будинків практично все майно [320, 167], включаючи скот, пшеницю та ячмінь. В результаті цієї різанини, за різними оцінками, загинуло від 600 до 3000 ассирійців [357], ще понад 20 тисяч вимушені були перебратися до сусідньої Сирії, яка на той час була під мандатом Франції. Спалені ассирійські села згодом були заселені курдами та іракцями, тим самим унеможлививши повернення деяких християн додому. Наприкінці жовтня 2005 року в єгипетському місті Александрія відбувся антихристиянський бунт, викликаний поставленою двома роками раніше у коптській церкві імені Святого Георгія п'єсою «Я був сліпий, але тепер я бачу». Під час події протестуючі мусульмани влаштували сутичку, в результаті якої загинуло 3 людини, ще 20 постраждали [150]. В цьому ж місті, але вже біля коптської церкви Святих, 1 січня 2011 року відбувся теракт, в результаті якого загинуло 32 копта-християнина (з них 21 – на місці) [150], ще близько 100 людей отримали поранення [150]. Незадовго до цього, 31 жовтня 2010 року, у Багдаді група ісламських радикалів – представників «Ісламської держави Ірак» захопила сирійську католицьку церкву (Сайдат ан-Нежат), взявши у заручники близько 100 людей [206]. Коли того ж вечора іракська служба безпеки почала штурмувати церкву, терористи влаштували стрілянину по заручниках [206]. Попри те, що всі бойовики під час звільнення церкви загинули, вони встигли вбити, за різними оцінками, півсотні прихожан, а також кількох співробітників сил безпеки, двох священників та навіть декілька перехожих [206]. Тут варто відмітити, що напади на іракських християн й теракти у церквах з боку цього

угруповання відбувалися й раніше, ще з початку 2000-х рр. Проте саме цей теракт був наймасовішим, починаючи з періоду 2004-2006 рр., коли бомбардування або напади на церкви були практично регулярним явищем, як і викрадення цивільних.

Найбільш гучним актом етно-релігійного геноциду за останнє десятиліття стало переслідування християнських меншин (зокрема асирійців) терористичним угрупованням «ІДІЛ». Фактично це почало відбуватися ще з початку американського вторгнення до Іраку у 2003 році, через що протягом десятиліття близько 100 тисяч християн вимушені були переселитися до Туреччини та Іракського Курдистану [207]. Проте по-справжньому геноцидного характеру воно набуває з 2014 р., коли терористи ІДІЛ зруйнували могилу пророка Іона – одного з пророків Ветхого Завіту [165], а згодом захопили Мосул й почали тиснути на асирійців-християн з вимогами прийняти іслам або сплачувати податок на віру, залякавши смертною карою в разі відмови виконувати їхні вимоги. Задля того, щоб відрізнати християнські поселення від мусульманських, бойовики помічали християнські будинки арабською буквою «нун». Це у найгіршому випадку допомагало ісламістам одразу винаходити християн задля подальшої розправи. Аналогічну картину можна було помітити й в містах Бахдида, Бартелла, Тель-Кайф, Карамлеш [208], а також в провінції Хасеке, де ісламісти наприкінці лютого 2015 р. вчинили криваву різанину асирійців, вбивши десятки людей й зруйнувавши їхні будівлі та церкву. Результатом цієї політики стало масове бігство з країни понад 100 тисяч християн [208].

На сьогоднішній день релігійні утиски та переслідування іновірців на Близькому Сході мають переважно локальний характер. Особливу загрозу християнським меншинам представляють ісламістські радикальні угруповання, які подекуди підтримуються на державному рівні, а також

терористичні організації, які беруть безпосередню участь в локальних війнах. Як приклад, існує палестино-ізраїльський конфлікт, що не припиняється вже кілька десятиліть й періодично спалахує через терористичні акти з боку організацій «ХАМАС», «Хезболла» та ін. Наразі не існує чіткого механізму впливу на радикальні угруповання ані в ООН, ані серед самої Ліги Арабських Держав, тому висока ймовірність подальших утисків й локальних конфліктів зберігатиметься й надалі.

Втім, історія геноцидів складається не лише з подій релігійного характеру, а ще й з расово-етнічних конфліктів, які за масштабами й рівнем жорстокості вважаються найжахливішими злочинами за всю історію людства. Саме на події етнічного характеру, в першу чергу, спирався Рафаель Лемкін, затверджуючи концепцію масових вбивств за різноманітними ознаками як актів злочину проти людства. Тож вони займають, безумовно, особливе місце в дослідженні історії Новітнього часу.

Але чи можна враховувати події минулих епох й стародавніх часів актами геноциду, спираючись на існуючі критерії в сучасній Конвенції ООН або статті 6 Римського Статуту? Питання стосовно окремих історичних подій досі залишається відкритим, адже в науковому суспільстві й сьогодні немає чіткого консенсусу відносно класифікації певних подій через небагаточисельні дослідження саме за геноцидальним аспектом. Проте, як би там не було, будь-який утиск населення, що супроводжується переслідуваннями, депортаціями й фізичним винищенням, так само відноситься до актів геноциду. Таким чином, аргументів щодо їхнього визнання злочином проти людства значно більше, ніж заперечень.

Найбільш поширеним явищем етнічної дискримінації є антисемітизм – один з різновидів ксенофобії, спрямований проти громадян єврейського

походження та іудейського віросповідання. Фактично таке явище існує ще з античних часів, оскільки в єгипетській Александрії, як і в значній кількості тогочасних античних міст Близького Сходу, євреї складали значну частину населення, проте сповідували власну релігію, дотримувалися своїх звичаїв й традицій й трималися від загального населення окремо. Це викликало у місцевих мешканців й влади різноманітні упередження щодо євреїв й це дуже яскраво відображалося у тогочасних творах. Зокрема, чимало давньоєгипетських стереотипів можна зустріти в роботах тогочасних риторів, істориків й граматиків, зокрема Посейдонія [93, 440], Аполлонія Молона [218, 18], Апіона [214, 358-359], короткий етнографічний огляд можна зустріти й в «Історіях» Тацита. Зазвичай такі стереотипи були пов'язані з тематикою, нібито серед євреїв поширені акти канібалізму й жертвоприношення людей своєму Богові, а самі вони нібито є мізантропами, які не хотіли сприйняти грецькі соціальні й релігійні стандарти [167, 137-138]. Це призводило до конфліктів між владою тих чи інших земель та місцевим єврейським населенням, під час яких влада віддавала наказ забороняти релігійні обряди, зокрема обрізання, дотримання Шаббату, вивчення єврейських книг, а подекуди паплюжили та руйнували храми, як це відбулось, наприклад, на нільському острові Елефантіна у 410 р. до н.е. [327]

Були того часу й погроми. Давньоєврейський елліністичний філософ Філон Александрійський у своїх роботах пригадує погром в Александрії у 38 р. н.е., під час якого загинуло понад тисячу осіб [162]. Взаємовідносини між єврейським населенням й Римською імперією призводили до кількох крупних повстань, одне з яких у 70 р. н.е. закінчилося руйнуванням Єрусалимського храму й вигнанням євреїв з Іудейського царства (що фактично й стало початком історії світової єврейської діаспори). В подальшому антагонізм по відношенню до євреїв мав різні прояви: якщо

протягом II-III ст. н.е. їхні взаємовідносини з римлянами дещо стабілізувалися й були на рівні толерантності, то з прийняттям Римської імперії християнства як загальнодержавної релігії вони різко почали погіршуватися [96]. Наступні століття антисемітські настрої серед європейців продовжили посилюватися не лише через те, що євреї продовжували своє особисте існування й не інтегрувалися в місцеве суспільство, серед якого мешкали, а й також через існуючий серед християн міф про те, що «євреї розіп'яли Ісуса Христа». На сформованих упередженнях почали виростати цілі покоління європейців й це надало привід для розвитку антиєврейської політики ледь не на рівні офіційної. Вже наприкінці VI ст. вестготське королівство в Іспанії видало низку антиєврейських наказів, згідно з якими встановлювалися заборони не лише на вступ до шлюбу з християнами, а й на практику обрізання й дотримання всіх релігійних свят [238, 124-125]. Ті, хто не підкорювався цим правилам, були приречені на «громадянські й церковні покарання» [334, 29-31], які варувалися від насильної християнізації й практично до смертної кари [182]. Ситуація значно полегшилася під час ісламського правління в Іспанії, адже середньовічний ісламський світ класифікував євреїв як зіммі й надавав право на вільне релігійне сповідання. Цей період тривав протягом кількох століть й фактично сприяв розквіту єврейської культури. Проте вже в XI столітті на Піренейському півострові (зокрема в Гранаді у 1066 році, жертвами якого стали 4 тисячі осіб [185]) відбуваються численні мусульманські антиєврейські погроми [273, 267-268], які згодом в різних проявах, включаючи насильницькі примуси прийняти іслам [356, 61], поширюються по всьому Близькому Сходу та Північній Африці. З часом ставлення мусульманського середовища до єврейської меншини продовжувало погіршуватися [207] й вже у середині XII ст. призвело до того, що останні вимушені були емігрувати до

християнських або більш толерантних мусульманських країн [167, 137-138].

Втім, антисемітські настрої особливо посилювалися з моменту, коли розпочалися Хрестові походи. Відтоді звичайні обмеження законами переросли у криваві клевети й примусові навернення, які подекуди закінчувалися або вигнанням з країни, або навіть масовими вбивствами. Так, у 1147 році, в період Другого хрестового походу, були випадки вбивств єврейського населення на теренах Рейну, Кольну, а також у Майнці та Шпейері [340, 281-288]. Під час наступних Хрестових походів та у проміжку між ними відбувалися інші криваві напади на людей. Серед них найбільш відомими в історії є видання англійським королем Едуардом I едикту про вигнання євреїв з Англії у 1290 р. [285, 348]; Рінтфляйська різанина (землі між сучасними Баварією та Австрією) 1298 р., жертвами якої стали від 4 до 5 тисяч осіб [237]; вигнання 100 тисяч євреїв з Франції у 1394 р. [92] й з Австрії у 1421 р. Більшість вигнаних людей після цього осіли в Польщі [354]. При цьому як у Середньовіччі, так і за часів епохи Відродження антисемітські настрої підігрівалися палкими проповідями релігійних орденів, францисканців та домініканців [252]. Це призводило до планомірного й закономірного стравлювання місцевих жителів з євреями, що особливо проявилось під час епідемій чуми, які захлинули й спустошили Європу у XIV столітті, спричинивши смерть дуже значної кількості населення. Тоді поширювалися чутки, нібито причиною епідемії було отруєння євреями колодязів, що спровокувало спалах насильства й тільки в одному Страсбурзі, яке тоді ще не було охоплено чумою, було спалено живцем близько 900 євреїв, ще сотні громад по всій Європі були знищені внаслідок багаточисельних переслідувань [231]. Причому уникнути цієї трагедії не допомогли навіть папські булли з боку Папи

Климент VI, який видав їх у 1348 році з метою саме захистити євреїв від подальших погромів.

Проповідувався антисемітизм й під час Реформації. Так, у 1543 р. Мартін Лютер у памфлеті «Про євреїв та їхню брехню» зобразив останніх практично маргінальними особами, після чого дав докладні рекомендації, як влаштовувати антиєврейські погроми, закликаючи при цьому руйнувати синагоги, школи, їхні домівки, вилучати релігійну літературу. Ба більше, він не обмежився цим й в деяких рекомендаціях порадив заборонити іудеям вільне переміщення по країні, а всіх молодих чоловіків та жінок притягнути до виконання особливо тяжкої фізичної праці. При цьому Лютер хоч і не приховував бажання вбити євреїв особисто, він все ж таки заборонив християнам особисті нападки на іудеїв, перенісши цю відповідальність на «надану Богом» владу й порекомендувавши останнім якщо не виженити євреїв з протестантських країн, то принаймні заборонити їм власне віросповідання [255, 142-154]. Згідно існуючої сьогодні Конвенції ООН такі ідеї цілком підпадають під заклики до скоєння геноциду, адже Лютер не лише закликав до утисків євреїв, а й фактично пропагував ідеї винищення їхніх осередків з подальшою насильственою зміною ідентичності.

Паралельно з цим в мусульманському середовищі також спостерігався зріст антисемітизму. Так, в Ємені місцева влада у 1676 р. видала наказ, за яким євреям заборонялося сповідувати власну релігію, а всі синагоги мали бути зруйнованими. Вже у 1679 р. євреям висунули ультиматум, за яким вони мали прийняти іслам або покинути Ємен. Після цього євреї як самотійно, так і силоміць були переселені у Мавзу [79, 121-135]. Між тим, ізраїльський історик Бенні Морріс в роботі з історії арабсько-єврейських конфліктів зазначає, що мусульманський антисемітизм та єврейська деградація досягли своєї кульмінації вже у XIX

ст. й спирається на свідчення одного з мандрівників. Той свідчив, як мусульманських дітей вчили кидати каміння або плювати в єврея, якого вони зустрінуть. При цьому постраждалий практично вимушений був на це ніяк не реагувати, адже будь-яка спроба захистити себе або навіть вдарити мусульманина могла коштувати життя самому постраждалому [254, 10-11].

За часів Нової доби пропаганда антисемітизму була пов'язана навколо єврейської «фінансової аристократії», через яку нібито й відбувалися всі проблеми. Наприклад, за часів Другої Французької імперії католицький журналіст Луї Вейо неодноразово робив нападки на Талмуд і євреїв, називаючи останніх «богоубивчим народом», керованим ненавистю до християн [184, 208]. Протягом 1882-1886 рр. католицькими священниками було поширено десятки книжок з антисемітським змістом. Окрім «стандартного» звинувачення євреїв, в книжках були відверті заклики в бік уряду або відправити євреїв до гетто, або вигнати їх з країни, або фізично стратити. Раніше опублікована робота Гужено де Муссо «*Le Juif, le judaisme et la judaïsation des peuples hreitens*» взагалі була названа «Біблією сучасного антисемітизму» й згодом, після перекладу німецькою, широко використовувалась нацистами Третього Рейху у внутрішній політиці [249].

Політика антисемітизму мала місце бути й на теренах Російської імперії. Після захоплення українських, білоруських та польських земель наказом російської імператриці Катерини II євреям було дозволено мешкати лише в «смузі осілості», яка була розташована переважно на територіях сучасної України, а також Білорусі й Польщі. При цьому євреї не могли повернутися до тих містечок, в яких вони проживали до російсько-імперської окупації, а з 1804 р. заборона поширилася й на села, після чого євреї почали перебиратися до великих міст, зокрема до

Мінську, Гомелю, Берестя, Могильову, Києва, Бердичіва, Умані тощо [214, 358]. При цьому євреїв, починаючи з указу Миколи I 1827 р., так само залучали на 25-річну військову службу, де чимало з них були вимушені прийняти християнство [252]. За часів імператора Олександра II політика щодо євреїв на деякий час була пом'якшена, проте після його вбивства у 1881 р. одразу ж розпочалися репресії [214, 359]. Згодом один з представників оточення імператора Миколи II Константін Победоносцев закликав першу третину євреїв винищити, другу – вимусити емігрувати, а інших – насильно піддати християнізації [225, 104]. В подальшому антисемітська політика породила чимало факторів посиленого переслідування єврейського населення, які в подальшому призвели до судових процесів та навіть погромів населення. Серед них можна виділити справу Бейліса [303], погроми в Кишиніві [296], а також вбивства під час громадянської війни в Росії, під час яких загинуло понад 50 тисяч осіб єврейської національності [302]. Власне ці події згодом й стали приводом для еміграції понад півтора мільйонів євреїв до Америки та країн західної Європи.

Втім, навіть у Сполучених Штатах Америки початку XX століття існувала практика антисемітизму, яка, власне, й відродилася після напливу емігрантів зі Східної Європи. Зокрема, діяла дискримінація під час працевлаштування, придбання житла або доступу до курортів, приєднання до організацій та клубів та працевлаштування на посади викладачів у коледжах та університетах. Ситуація дійшла до того, що були навіть створені й посилені так звані «єврейські квоти», які діяли у всіх сферах публічного життя [121, 72]. Втім, свого піку американський антисемітизм досягнув в міжвоєнний період, коли наприкінці 1930-х років отець Кафлін у своїх радіопромовах пропагував ідеї єврейської фінансової змови, критикуючи при цьому «Новий курс» тогочасного президента США

Франкліна Рузвельта [339, 197]. Ситуація дійшла до того, що тогочасний голова комітету Палати представників США з питань банківської справи та валюти звинуватив євреїв у відмові Рузвельта від золотого стандарту, що підкреслювало існування й розповсюдження упереджень не лише на суспільному, а й на офіційному рівні [85, 74]. А у 1940 р. під час антивоєнного виступу разом з представниками американської інтелігенції відомий льотчик Чарльз Ліндберг звинуватив євреїв у підштовхуванні країни до війни проти Третього Рейху [83]. Також у приватних листах та особистому щоденнику він наголошував на єврейському контролі над ЗМІ, який використовувався для тиску на американську владу [129, 171-174]. Втім, деякі дослідники й його сучасники стверджують, нібито його оточення не вважало Ліндберга антисемітом і всі його яскраві заяви обмежувалися суто зауваженнями у промові [274, 247-250]. Проте це не скасовує факт існування антисемітизму до втручання США у Другу світову війну, тож такі упередження, безумовно, так само можна відносити до пропаганди геноциду.

Тим часом у Європі створювалися всі передумови для здійснення подальшого геноциду цілих народів, що мешкали на той час в європейських країнах у великій кількості. Після приходу НСДАП на чолі з Адольфом Гітлером до влади у Німеччині урядом було запроваджено законодавство, яке позбавляло євреїв всіх основних громадянських прав [259, 113]. Вже у вересні 1935 р. було прийнято Нюрнберзькі закони, за якими встановлювалася заборона шлюбів та статевих стосунків між німцями та євреями. Також останні, включаючи напівкривок і німців з частково єврейським походженням, були позбавлені громадянства й ставали поза законом [259, 116-118]. Це підтверджує факт розпочатого антиєврейського погрому 9-10 листопада 1938 р. – т.зв. «Кришталевої ночі» - коли за одну ніч було знищено крамниці, прилавки та інше майно,

що належало євреям, а їхні синагоги підверглися нападу й підпалу. Згодом практично всі антисемітські закони та пропаганда були поширені під час захоплення Німеччиною європейських територій, що в сукупності з місцевими упередженнями призводило до не менш сильних утисків й переслідувань. Поступово нацистська влада створила гетто у великих містах Центральної та Східної Європи. Фактично в місті виділявся цілий район, який огорожувався, ретельно охоронявся й куди переселяли всіх євреїв з міста та його околиць [226]. Згодом, коли розпочалася німецько-радянська війна, з усіх окупованих міст та гетто більша частина євреїв була або відправлена до концтаборів Аушвіц, Бухенвальд, Дахау, або розстріляна на околицях міст, як це відбулося, наприклад, у Києві – в Бабиному Ярі [23] та Харкові – Дробицькому Ярі [60]. Ця одна з найжахливіших трагедій назавжди увійшла в історію людства під назвою Голокост. Протягом всієї Другої світової війни було вбито 6 млн євреїв. Крім цього, жертвами Голокосту стали, за різними даними, від 800 [109, 10] до 1.5 [192, 383-396] млн осіб повного й часткового ромського походження, а також від 10.5 [300, 41] до 23.9 [122, 176] млн осіб слов'янського походження (включаючи українців, поляків, білорусів, сербів та ін.).

Втім, навіть після Другої світової війни побутовий й загальнодержавний антисемітизм нікуди не зникли. Попри те, що СРСР в перші роки офіційно засуджував його прояви й навіть сприяв утворенню держави Ізраїль у 1948 році, визнавши його одним з найперших країн у світі, радянська влада на чолі з Йосипом Сталіним фактично використовувала антисемітизм в якості інструменту для владнання внутрішніх особистих конфліктів. Це підкріплюється існуючими теоріями світової змови [287, 178], репресіями проти єврейської інтелігенції (поети, письменники, митці), які писали й говорили на їдиш [87, 66-80], а також

кримінальною справою 1952 р., яка отримала назву «Змова лікарів» [154, 144-145]. В подальшому антисемітські настрої обмежувалися побутовою дискримінацією, яка мала найбільший прояв під час прийняття до школи, вищих навчальних закладів, на роботу або при забороні виїзду з СРСР, що особливо проявлялося з 1967 року й до кінця 1980-х років [78], коли для євреїв відкрили кордони для вільного виїзду з країни до західних держав та Ізраїлю.

Паралельно із цим на Близькому Сході й Північній Африці антисемітські настрої набули радикального рівня. Ще задовго до розділу підмандатної Палестини на її територіях відбулися погроми й вбивства. Найбільш гучними були погроми в Яффі (1921 р.) [186], Західному Єрусалимі [254, 116], Цфаті [332] та Хевроні (1929 р.) [188], які забрали життя понад півтори сотні євреїв. Проте з початком Другої світової війни погроми вийшли за межі Палестини й поширилися багатьма мусульманськими країнами. Протягом 1936-1939 рр. влада Гази I в Іраку ініціювала погроми єврейського населення, під час яких загинуло 10 осіб, а єврейські крамниці й будівлі були піддані нападам [172, 18]. Під час пронацистського перевороту у 1941 році й повного безвладдя у столиці Іраку – Багдаді відбувся кривавий антиєврейський погром, який забрав 180 осіб й ще 50 тисяч втратили майно [236]. У 1942 р. німецькі нацисти захопили місто Бенгазі, що в Лівії, й відправили через пустелю до таборів праці 2 тисячі мешканців, з яких до місця призначення дісталось лише 80% від початкової кількості [197]. Втім, за часів контролю німецьких нацистів та італійських фашистів Північної Африки це були поодинокі випадки, зазвичай місцеві євреї були просто позбавлені громадянських прав. Нові напади на них розпочалися вже після звільнення Африки від німецьких та італійських військ у 1945 році, коли в Тріполі спалахнули нові погроми, в результаті яких було вбито 130 осіб, поранено сотні людей

й ще кілька тисяч були пограбовані [323, 145]. Після прийняття у листопаді 1947 р. резолюції ООН щодо створення на підмандатній Палестині двох держав – арабської та єврейської – арабське населення вчинило погроми в Адені (південний Ємен), де було вбито 82 людини [77], та в Алеппо (Сирія), де загинуло понад 75 людей й сотні було скалічено [212]. В обох випадках єврейська меншина втрачала власне майно, житло, а їхні храми та пам'ятки винищувалися. Наступного року хвиля насильства перекинулася на інші арабські держави, які після проголошення незалежності Ізраїлю розпочали акцію щодо вигнання євреїв з країн, конфісковуючи при цьому їхнє майно [247]. При цьому масові арешти й вбивства євреїв в Лівії, Єгипті та інших країнах з великим єврейським населенням продовжувалися до кінця 1960 – початку 1970-х років, але це явище носило нерегулярний характер й найчастіше держави обмежувалися простим витісненням з країни [82]. Внаслідок такої політики понад мільйон євреїв Близького Сходу були вимушені покинути країни свого проживання, з яких близько 700 тисяч протягом перших 20 років переселились до Ізраїлю [202], де й проживають до сьогодні.

Акти антиєврейських погромів відбувалися й в повоєнній Європі, зокрема в її східній частині. Так, в польському місті Кельце в липні 1946 р. в результаті погрому було вбито 42 єврея й ще 50 поранено [246, 201]. Після цього кількість єврейських репатріантів, які виїхали з Польщі, збільшилася в 4 рази [330]. Також антисемітська кампанія набула гострої форми одразу після Шестиденної війни, оскільки Польща підтримала арабський бік конфлікту й розгорнула кампанію по переслідуванню й арешту «сіоністів», до яких прираховували і польських євреїв [280]. Внаслідок такої кампанії посилилася еміграція з Польщі, яка протягом року сягнула 20 тисяч осіб, при цьому євреї перед виїздом зобов'язалися

вийти з польського громадянства, що фактично означало виїзд назавжди [258, 18-23].

Загалом, фізичні напади на євреїв у Європі відбуваються й сьогодні. Найбільш поширені явища – це побиття, поранення, розповсюджені також й інші види насильства, що призводять до серйозних травм або навіть летального виходу [342]. Наприкінці 2000-х років кількість антисемітських нападів почала зростати через пропорційне зростання ультраправих політичних організацій, які почали користуватися підтримкою серед місцевого населення після всесвітньої економічної кризи 2008 р. [319] Найчастіше антисемітські настрої обмежувалися псуванням єврейських меморіалів, синагог та кладовищ, проте були й поодинокі випадки фізичних нападів на людей [293]. Подекуди антисемітські упередження підкріплюються звинуваченнями у захопленні місцевої економіки та підкупі уряду, хоча мають місце бути й традиційно-релігійні мотиви.

На думку засновника «Human Rights Watch» Роберта Бернштейна, антисемітизм сьогодення особливо вкорінений й інституціолізований в багатьох арабських державах [352]. Така думка підкріплюється опитуванням дослідницького центру Pew Research Center у 2011 р. в країнах Близького Сходу, за яким з'ясувалось, що абсолютна більшість арабського населення ставиться вкрай негативно до євреїв: лише 2% єгиптян, 2% йорданців й 3% ліванських мусульман зазначили своє позитивне ставлення. За межами арабського світу серед мусульманської більшості до євреїв прихильно ставилися лише 4% населення Туреччини і 9% - Індонезії [257]. З точки зору Йозефа Йоффе, антисемітизм залишається невід'ємною частиною арабської повсякденності, а ненависть до будь-яких євреїв залишається культурно ендемічною [333].

На сьогоднішній день одні з найбільш радикальних проявів геноцидного антисемітизму у вигляді закликів до знищення Ізраїлю та євреїв відбуваються на Близькому Сході з боку терористичних угруповань на кшталт «ХАМАСу», «Хезболли», Ісламського джихаду та офіційної влади ПНА і Ірану [199]. Зараз неможливо визначити, чи є компромісні варіанти у обох сторін конфлікту, проте в разі вирішення цього питання історія антисемітизму на Близькому Сході буде закінчена.

Згадуючи інші прояви етнічних чисток в історії Нового часу, варто звернути увагу на головні обставини, які були під час перебігу подій. Деякі масові вбивства населення за різноманітними ознаками й досі не має чіткого консенсусу через багаточисельні аспекти в історії. Так, у світовій науці досі ведуться суперечки та навіть дебати щодо доцільності визнання вбивств корінного населення Північної Америки європейськими колонізаторами протягом XVI-XIX ст. актами геноциду. Так, наприклад, Рафаель Лемкін під час визначення геноциду та переліку відомих подій з історії, які підпадають під це явище, пригадав в тому числі й винищення індіанських племен колонізаторами, яке за великою кількістю ознак цілком відповідала геноцидальним критеріям [217, 147-199]. Зокрема, в результаті європейської колонізації американського континенту чисельність його аборигенів в перші століття скоротилася, на думку вчених, приблизно на 90% [348]. Але оскільки досить часто причиною високої смертності населення в ті часи були звичайні хвороби, через які помирали в тому числі і європейці, питання щодо прив'язки цієї події до явища геноциду залишається спірним, адже фактор навмисності, який присутній у випадку планомірних знищень, в цій ситуації не завжди присутній [190, 199]. Саме тому деякі експерти та дослідники припускають відокремлення смертності через захворювання від смертності через планомірне винищення групи населення іншою групою людей [149, 52-76], оскільки в першому випадку

повністю відсутній расовий та етнічний фактори. Інші дослідники визначають кумулятивність геноциду, який є наслідком існування на той момент конфліктів між християнськими поселенцями чи колоніальними агентами проти місцевих груп населення [244, 43-53]. Натомість, з точки зору деяких вчених, значною мірою наслідки хвороб серед народів Нового Світу посилювалися різноманітними етнічними чистками або переслідуваннями, тож далеко не завжди можна відокремлювати одні види смерті від інших, навіть якщо це не було масштабним явищем [116, 273-295]. Паралельно із тим існують й геть протилежні думки, суть яких полягає в тому, що колонізація американського континенту заслуговує на однозначне визначення актом геноциду через фактори систематичної експлуатації та винищення етнічних груп, які не лише створили умови, а й прискорили розповсюдження тих чи інших хвороб [289, 189]. Цієї ж думки дотримуються й дослідники Тай Едвардс і Пол Келтон, які завдяки дослідженням у 2020 р. визначили, що створення умов, за якими корінне населення Північної Америки стало вразливим до хвороб й не змогло відновити свою чисельність через велику смертність, є повною відповідальністю європейських колонізаторів, яка перетинається з планомірними й різноманітними формами насильства з метою викорінення корінного населення [149, 54-55].

Отже, питання визначення масового винищення індіанських народів американського континенту як сукупності актів геноциду на сьогоднішній день залишається відкритим й неоднозначним як в окремо історичній, так і в загальній світовій науці. Існує чимало аргументів щодо окремої класифікації цих подій, але при цьому доказів щодо геноцидного явища так само багато, тож обидві позиції заслуговують на більш поглиблений аналіз й виділення в окрему тему досліджень.

Між тим, в світовій історії у колонізаційному контексті можна зустріти чимало подій з актами, що однозначно підпадають під визначення геноциду. Причому інколи жертвами ставали не корінні народи Нового світу, а нащадки європейських колонізаторів. Така ситуація склалася протягом 1755-1764 рр., коли британські війська депортували акадійців – один з трьох субетносів франкоканадців, який мешкав на теренах атлантичних провінцій, зокрема Акадії й Нової Шотландії. Причиною таких радикальних дій з боку британської влади стала нелояльність й небажання присягати на вірність з боку місцевих франкоканадців, чисельність яких зростала набагато швидше, ніж серед англійців та інших народів-колонізаторів і які навіть після підписання Утрехтського мирного договору у 1713 р. чинили спротив британцям [290]. Протягом наступних десятиліть це проявлялося в участі місцевих жителів у антибританських військових операціях з боку Франції, а також підтримці ліній постачання до фортець Луїсбург і Форт Босежур, які також належали французам [189]. Британці бачили в такій підтримці французів неабияку загрозу до себе, тож вирішили припинити їхнє фінансування шляхом депортації нелояльного до влади франкоканадського населення [110]. Попри те, що серед акадців було чимало людей, хто тримав нейтралітет, британська влада віддала наказ щодо депортації всього населення [94, 939-940].

Перші кілька років депортація відбувалася на локальному рівні, тобто з Канади переселяли до Тринадцяти колоній (майбутні США). Втім, після виявлення тих, хто встиг переселитися до інших регіонів Канади та багаточисельних спроб акадців чинити спротив, у 1758 р. британці вирішили депортувати їх до Британії та Франції. Будинки депортованих жителів були розграбовані й спалені, а землю віддали лояльним до британської влади поселенцям, зокрема шотландцям та поселенцям з Нової Англії. Загалом, з 14 тис. акадців було депортовано 11.5 тис.,

близько половини з яких померли внаслідок багаточисельних хвороб, постійного голоду або навіть корабельних аварій [276]. За сучасними критеріями, депортація групи населення за етнічною або національною ознакою відноситься до актів геноциду, тож ця історична подія повністю відповідає цим показникам.

Втім, фізичне знищення корінних народів тих чи інших земель було досить поширеним явищем в історії Нового часу. Протягом всього періоду колонізації нових територій європейськими мореплавцями й дослідниками були спроби поширити й нав'язати власну культуру й традиції тим народам, які до цього історично й географічно не мали ніякого відношення. Оскільки серед європейських місіонерів була поширена ідея, ніби всі, хто не християнин, є «варварами-туземцями» й «язичниками», ставлення до місцевих жителів було відповідно упередженим, а подекуди навіть як до рабів й дешевої робочої сили. Саме таким чином використовували африканське населення в британських колоніях Америки або навіть в самій Африці. На думку європейських колонізаторів, життя африканців не представляло ніякої цінності або важливості до суспільства, тож до етнокультурної дискримінації додавався також і неприхований расизм, який мав прояви від переслідувань до масових вбивств.

Одним з найвідоміших актів геноциду в історії нового та новітнього періодів є масове вбивство місцевих африканських племен гереро і нама на території Південно-Західної Африки (сучасна Намібія) владою Німецької Імперії протягом 1904-1908 рр. В наукових колах це отримало значення, як перший геноцид XX століття [264]. Передумовою масових вбивств стало антиколоніальне повстання народів гереро і нама у січні 1904 р., під час яких вони вбили, за різноманітними даними, 100-120 німецьких поселенців в місцевості Окаханджа [107]. Протягом кількох місяців німецька армія на чолі з генералом Лотаром фон Трота змогла

придушити ці повстання й відкинула протестуючих до пустелі, де багато з них загинули від зневоднення. Після цього німецькі колонізатори розпочали планомірне винищення населення. Загалом, під час першого етапу геноциду масова смертність в більшості випадків була викликана голодом й зневодненням населення, адже війська не давали племені гереро ніякої можливості залишити пустелю Наміб [251, 394]. Крім цього, після поразки у повстанні тисячі африканців було загнано до концентраційних таборів, де смертність зросла ще й через епідемії, виснаження та жорсткого насильства [179]. Ще одним поширеним різновидом геноциду гереро та нама був масовий розстріл. Першопочатково німецькі війська ставили за мету страту виключно осіб чоловічої статі, але вже згодом жертвами ставали й жінки з дітьми [117]. В результаті, під час цих подій жертвами німецьких колонізаторів стали, за різними даними, від 20 до 100 тисяч осіб з племені гереро і до 10 тисяч – з племені нама [305].

Втім, ці події були відносно швидко визнані як злочинні. У 1985 р., під час засідання Генасамблеї ООН, була зачитана доповідь Уїтакера, де було зазначено, що події в Південно-Західній Африці та їхні наслідки були фактично спробою винищення народів гереро та нама. У 2004 р. уряд ФРН визнав факт злочинності цих подій й зробив офіційну заяву з вибаченнями від імені всієї Німеччини [177]. Згодом, у липні 2015 р., спікер Бундестагу разом з німецьким урядом офіційно назвали ці події «геноцидом», проте питання щодо репарацій не було вирішене [176] й фактично відкладене до травня 2021 р., коли офіційний Берлін нарешті погодився на виплати протягом 30 років понад 1 млрд євро задля проектів, які збиралися реалізувати в постраждалих від геноциду громадах [178]. Також Німеччина незадовго до цього повернула назад до Намібії останки вбитих людей, які свого часу вивозила задля расистської пропаганди [180].

Ще один приклад злочину колонізаторів проти місцевого населення – це геноцид конголезців бельгійською владою за часів імператора Леопольда I (тобто протягом 1885-1908 рр.). На відміну від різанини гереро і нама на території сучасної Намібії, де масові вбивства відбувалися практично безладно й одностайно, звірства в Конго тривали понад два десятиліття, є набагато масштабнішими, а самі акти злочину мали різноманітний характер. Подекуди розправа була пов'язана з багаточисельними повстаннями, які жорстоко придушувалися [358, 151], але зазвичай вони були пов'язані зі збором урожаю каучуку, норми на збирання й доставку якого надавали достатньо високі та інколи фізично неможливі для реалізації. При цьому в якості гарантії жінок брали в заручники й вбивали їх разі запізнення чоловіків чи недостатньої кількості гуми. Втім, це не було дуже поширеним явищем, адже часто смерть жінок була пов'язана зі зґвалтуванням або іншими труднощами під час стану заручника. Відмовитися від цього було неможливо, адже в разі відмови чи повстання знищувалося практично все село, включаючи його мешканців.

Також застосовувалися й інші види жорстокого покарання. Сьогодні відомі такі методи, як підвішування донизу на деревах, пробивання ніг стрілами, відрізання голів, удари шикоттом – батоном із висушеної та скрученої шкіри бегемота, після яких у найкращому випадку могли залишитися шрами, а інколи призводили до смерті. Подекуди були поширені навіть випадки канібалізму, коли звинувачених вбивали й використовували в їжу [213]. Проте найпоширенішим й найжорстокішим інструментом примусу було відсікання рук, чим займалися темношкірі піхотинці, інколи набрані з місцевого населення. Якщо людина була вбита, в якості доказу, що патрон була витрачений саме на її вбивство, у мертвих людей відрубали праві руки. Проте іноді це робили й живим людям, якщо патрони були пропущеними. Але оскільки це майже завжди послаблювало

працездатність робочої сили, в якості альтернативи відсікали носи, щоб поневолене населення могло й далі працювати [198].

Звірства бельгійців у Конго отримали широкий розголос після перебування в тих краях окремих місіонерів, зокрема Вільяма Генрі Шеппарда, який поширив всі документи й докази всією Європою. Також про умови, в яких перебували місцеві конголезці, згадав Джозеф Конрад в оповіданні «Серце темряви», опублікованого 1899 р. [194]. Втім, остаточно повний масштаб звірств став зрозумілим після з'ясування працівником судноплавної компанії Едмундом Морелем, що торгівля з Конго була відсутня, а кораблі в його водах були завантажені зброєю та боєприпасами [270]. Згодом він ініціював й очолив міжнародний правозахисний рух, який викликав величезний резонанс у всьому світі. Фотографії скалічених конголезців з відрубаними кінцівками поширилися всією Європою й країнами Північної та Південної Америки. Це призвело до того, що у 1903 р. Великобританія відправила свого дипломата в Конго для розслідування звинувачень проти бельгійського режиму. Практично все, що до цього було поширено в світових ЗМІ, було підтверджене в звіті цього дипломата й це викликало міжнародний резонанс [270]. Під величезним тиском Леопольд II у 1908 р. поступився й передав контроль над Конго безпосередньо бельгійській державі (до цього Вільна держава Конго була практично його володінням). Жорстокі примусові заходи були одразу припинені, а примусова праця на офіційному рівні була скасована у 1910 р. [270].

Аналізуючи реакцію світового суспільства на події в Конго, можна звернути увагу на існуючий консенсус щодо визнання цих звірств великим злочином проти людства [191, 135-151]. Але при цьому в науковому середовищі досі немає одностайного рішення, чи дійсно можна вважати це геноцидом. На думку колишнього керівника франкфуртського інституту

дослідження Голокосту, ці звірства повністю підпадають під акт геноциду [108]. Проте чимало інших дослідників спростовують цю думку, посилаючись на відсутність систематичної спроби винищення конкретної етнічної групи й враховуючи мільйони смертей як наслідок надзвичайної експлуатації [308]. Втім, бельгійська політика пам'яті й сьогодні побудована таким чином, що власні злочини не заперечуються офіційним науковим середовищем, але й не освітлюються у системі освіти. Зокрема, деякі шкільні підручники в Бельгії досьогодні не мають розділів щодо діянь Леопольда II в колоніях, відображаючи лише його позитивні риси й наміри. Не було згадок про конголезький геноцид й в Бельгійському колоніальному музеї, проте ця ситуація була вирішена після завершення ремонту музею у 2018 році [278].

Втім, найбільш трагічні злочини проти людства відбувалися вже безпосередньо в самому XX столітті й пов'язані вони були вже не взаємовідносинами колонізаторів та аборигенів, а взаємовідносинами держави з титульною нацією або основним народом та національними меншинами, що населяли її. Іноді це були не стільки масові вбивства й страти, скільки депортації й насильницькі переселення цілих народів. Перебіг подій Новітнього часу містить безліч прикладів таких звірств проти населення. Так, у 1915 році владою Іттіхаду в Османській імперії було ініційовано депортацію вірменського населення зі східних вілайетів, Кілікії, а також всіх основних центрів держави [201, 247-248]. Спочатку представники османської влади зібрали все чоловіче населення під егідою переселення в нові будинки, але потім фактично ув'язнили їх, а згодом відправили до пустелі, де останні були страчені. Згодом така ж доля спіткала похилих людей й жінок з дітьми: їх збирали в колони, а потім так само гнали до пустелі, попутно вбиваючи тих, хто вже не міг пересуватись. Крім цього, під час депортацій серед ув'язнених

поширювалися інфекції та епідемії, які в сукупності зі зневодненням призводили до високої смертності. Через це до місць призначення діставалася невелика частка з першопочаткової кількості депортованих людей [141, 52-100]. Загалом, перебіг подій геноциду вірмен протягом 1915-1916 рр. в переважній більшості випадків був пов'язаний з депортаціями з сіл та міст до пустель, де й відбувалися різноманітні масові вбивства практично всіх верств населення. Подібна практика була використана і у відношенні до греків, хоч і в значно менших масштабах та вглиб турецької території, на відміну від випадку з вірменами.

Дуже широко застосовувався метод депортацій й в СРСР за сталінських часів. Протягом 1926-1950 років всією країною прокатувалися хвилі насильницьких переміщень різноманітних груп населення з однієї місцевості в іншу. Але якщо до початку 1930-х років депортації й переселення носили характер так званої «боротьби з ворогами народу», то вже протягом наступного десятиліття класова категоризація поступово змінилася на етнічні чистки [153]. Лише протягом цього десятиліття депортацій зазнали представники щонайменш 10 національностей [243]. Першим, хто зазнав насильницького переміщення в межах однієї країни, були етнічні корейці, що мешкали на Далекому Сході, в районі Приамур'я. Задумана радянською владою наприкінці 1920-х років, ця депортація була втілена в дійсність у жовтні 1937 р., напередодні святкування 20-ї річниці Жовтневого перевороту (або Жовтневої революції, за інтерпретацією радянської влади). Внаслідок цього злочину майже все корейське населення СРСР (понад 170 тисяч осіб) було переміщено до незаселених районів Казахстану та Узбекистану [279, 9-20].

Втім, найбільш чисельні депортації й етнічні чистки розпочалися з початком Другої Світової війни, розділом Польщі, приєднанням західних частин України й Білорусі, радянською окупацією балтійських країн й,

врешті-решт, після вторгнення військ Третього Рейху в СРСР [243]. Лише протягом 1939-1941 рр. були проведені депортації поляків (з західних регіонів України й Білорусі до Казахстану й Сибіру), кольських норвежців (північні райони РРФСР), румунів (з Буковини до Сибіру й Казахстану), народів балтійських республік (з Латвії, Литви та Естонії до Сибіру), німців Поволжя (до Казахстану), а також карельських фінів. Друга хвиля масштабних репресій розпочалася під час наступу радянських військ з подальшим витісненням німецьких з територій Радянського Союзу. Тоді під вимишленими приводами про так званий «всенародний колабораціонізм» були депортовані кримські татари, вірмени, греки, італійці, а також народи Кавказу – чеченці та інгуші, балкарці й карачаївці, турки-месхетинці й кавказькі греки. Внаслідок цих насильницьких переміщень відбулися кардинальні зміни в етнічній карті СРСР: так, західні регіони України та Білорусі стали моноетнічними, в Криму після 1944-1945 рр. стало переважати російське населення, в республіках Північного Кавказу збільшилася частка росіян, в деяких з них вона й зараз складає питому вагу. Казахстан, в свою чергу, став багатонаціональною республікою, в якій титульний етнос тривалий час не складав більшість населення [351]. За різноманітними оцінками, протягом 1941-1949 рр. до республік Середньої Азії й регіонів Сибіру та Далекого Сходу було депортовано близько 3.5 млн осіб понад 20 національностей, значна частина з яких загинула протягом кількох років від жахливих умов перебування [102, 130].

Загалом, історія XX століття має багато прикладів того, як переслідували й фізично винищували групи населення за національною, релігійною й расовою ознаками. Стосовно деяких злочинів проти людства й сьогодні в науковому середовищі ведуть обговорення щодо їхнього визнання актами геноциду. Але незмінним є одне: будь-який акт

фізичного знищення, насильства або депортації групи осіб за різноманітними ознаками, а також звичайні наміри це зробити – це геноцид. В майбутньому практично всі прецеденти минулого мають бути визнані як злочин проти людства, що сприяє вирішенню чималої кількості питань в історії людства.

2.2. Культурний геноцид та його прояви в сучасному світі

Особливість злочинів проти людства полягає в їхньому різноманітті ідей, першопочаткових завдань, методах реалізації, а також наслідків цих дій. Подекуди зовсім необов'язково влаштовувати масові вбивства або депортації, щоб придушити спротив групи населення або стерти їхню ідентичність й змусити асимілюватися серед інших. Історія так само має чимало прикладів, коли, окрім фізичного геноциду, злочинці втілювали в дійсність ще й знищення пам'яток або інших ознак присутності самого народу на тих чи інших теренах. Іншими словами, відбувалося знищення культури й традицій народу, який нібито мусив зникнути з лиця землі.

В цьому підрозділі мова піде про один з різновидів знищення ідентичності й традиційного укладу нації – культурний геноцид. На сьогоднішній день щодо чіткого визначення цього терміну ведуться дискусії, адже значною мірою дослідники-геноцидологи ХХ ст. не робили чіткого розмежування між суто фізичним й суто культурним геноцидом. Між тим, Музей геноциду вірмен визначає це явище як сукупність дій, які спрямовані на знищення культури націй або етнічних груп шляхом духовного, національного й культурного руйнування [139].

Вперше концепція культурного компоненту геноциду була запропонована у 1933 р. Рафаелем Лемкіним, як складова частина загального явища геноциду. Тоді ця концепція отримала назву вандалізм [75]. Втім, автори Конвенції про геноцид та його попередження цю

концепцію хоч і обговорювали під час дискусій незадовго до прийняття угоди, але до тексту так і не додали, тож в документі вона практично не згадується [74, 731]. Втім, в Декларації ООН про права корінних народів, яка була прийнята 13 вересня 2007 р. [142], в статті 8 знищення культурних пам'яток також пригадується:

1. Корінні народи та окремі особи мають право не зазнавати примусової асиміляції чи знищення своєї культури;
2. Держави запроваджують ефективні механізми запобігання та відшкодування, спрямовані на:
 - а) будь-які дії, метою чи наслідком яких є позбавлення корінних народів їх цілісності як окремих народів або їх культурних цінностей чи етнічної ідентичності;
 - б) будь-які дії, що мають на меті або результатом позбавлення їх земель, територій або ресурсів;
 - в) будь-яка форма примусового переміщення населення з метою або наслідком порушення або розмивання будь-яких їхніх прав;
 - г) будь-яка форма примусової асиміляції чи інтеграції;
 - д) будь-яка форма пропаганди, спрямована проти них, з метою заохочення або підбурювання до расової чи етнічної дискримінації.

Отже, на рівні ООН проблематика культурного геноциду представлена окремою Декларацією, що гарантує захист прав й свобод народів і етносів, їхньої ідентичності, культурних цінностей та запобігатиме будь-яким формам дискримінації. Наразі Міжнародний кримінальний суд ще не визнав культурний геноцид злочинним актом, тож притягнути до кримінальної відповідальності за події, що пов'язані з руйнуванням пам'яток культури різних народів, буде досить важко.

На відміну від фізичного й біологічного геноциду груп населення за расово-етнічними ознаками, культурний геноцид у всесвітній історії представлений переважно подіями нового та новітнього часу, оскільки події більш ранніх епох не були взаємовиключними й відносилися або до звичайних форм дискримінації, або були одним з компонентів етно-релігійних чисток. Це доводить приклад взаємовідносин англійців з валлійцями та ірландцями за часів існування Британської Імперії. Ідеї англосаксонізму, які поширилися країною протягом XIX ст., згодом призвели до виникнення теорій про «англійську расову перевагу», які відображали валлійців як расово неповноцінних. Згодом, коли англійські й шотландські промисловці почали розвивати металургію й промисловість на теренах Південного Уельсу, чимало елементів економіки й соціального розвитку валлійського суспільства потрапили під англійський вплив й навіть певною мірою залежали від нього. Це призвело до часткового лінгвоциду й культуроциду, адже з XIX ст. британський уряд впливав на школи Уельса, принижуючи й частково витісняючи зі сфери навчання та повсякденного використання валлійську мову [128]. Наслідком стає скорочення використання валлійської мови, а також втрати значної частини елементів місцевої культури. Це спостерігається й сьогодні, адже з розвитком туризму чимало громад перетворилися на місця для відпочинку, що негативно впливає на діяльність та навіть існування сільських валлійськомовних шкіл. Внаслідок цього ареал валлійської мови продовжує скорочуватися й припиняє бути переважним в спільнотах й громадах [148].

В той же час в Ірландії культурний геноцид набув значно жорсткіших форм, оскільки через багаточисельні протести, супротив місцевого населення й непідкору британській владі останні вели дискримінаційну політику з метою викорінення ірландської мови в усіх

сферах використання [140], витіснення ірландської культури й традицій з острова [329], а також католицької віри, поширюючи при цьому в регіоні англіканську церкву [89]. Не останню роль в цьому зіграли й природні обставини, які призвели до картопляного голоду в Ірландії в 1845-1849 рр., жертвами якої стало близько одного мільйона осіб й ще стільки ж вимушені були емігрувати. Через ці події вплив британської влади на місцеве населення збільшувався й сприяв значною мірою розвитку лінгвоциду, що тривав до середини XX століття. Цю проблему описують в роботах й сучасні дослідники, зокрема Крістофер Мюррей [125] та Хіларі Кері [113].

Прояви культурного геноциду спостерігалися й в перебігу подій Другої Світової війни, а також у повоєнні роки і всю другу половину XX століття. Так, під час окупації європейських та азійських країн державами Осі, коли загарбники руйнували пам'ятки місцевої культури, влаштовували переслідування за релігійною, етнічною та іншими ознаками, а також втілювали в дійсність дискримінаційні закони, що завадили культурному розвитку цілих народів [306, 179]. Під час японської окупації Кореї проти населення використовували асиміляційні заходи, включаючи насильницьку зміну корейських імен на японські з подальшим примусом зміни самоідентифікації, нав'язування суспільству поклоніння синтоїзму, а також виключне використання японської мови в усіх сферах життя [119]. Після громадянської війни 1946-1949 рр. в Греції місцева влада проводила політику деслов'янізації шляхом заборони македонській меншині використовувати в побуті слов'янські мови, перейменування всіх негрекомовних топонімів, депортацій македонського населення, а також політики маргіналізації залишків слов'янського населення на півночі Греції [144]. Значною мірою такі дії пояснювалися тим, що під час громадянської війни македонці підтримали комуністів й

тим самим греки намагалися знизити їхній вплив на комуністичний рух, проте у більшості випадків це нагадувало звичайне викреслення македонської присутності в країні [187]. Втім, самі греки теж потерпали від дискримінації, але з боку турків, які навіть після смерті Ататюрка проводили систематичний культурний геноцид й дискримінацію християнських меншин, особливо по відношенню до грецького населення на острові Імброс [81, 117-132]. Але повноцінний етнокультурний вплив на острові турецька влада встановила, коли у 1961 році започаткувала операцію «Eritme Programmi». В рамках цієї операції почалися масові переслідування греків, була ліквідована грецька система освіти, посилились економічний й психологічний тиск. Внаслідок цього турецька влада присвоїла понад 90% всіх ділянок Імброса й переселила туди понад 6 тисяч етнічних турок з материкової частини. Остаточо грецький слід на цих теренах зник у 1970 р. після офіційного перейменування острова в Гекчеада, ця назва зберігається й досьогодні [147]. Тим часом в Іспанії, яку багато років очолював Франсиско Франко, культурний геноцид набув загальнодержавних масштабів й став дуже радикальним. Так, у суспільному житті й повсякденні повністю заборонялося використання галісійської й каталонської мов, надання некастильсько-іспанських імен для новонароджених дітей. Як закономірність, після цієї заборони були одразу й повністю перейменовані всі топоніми, які були до цього каталонськими, баскськими й галісійськими. Крім цього, були ліквідовані культурні заклади і уряди Каталонії, Країні Басків й Галісії. Іншими словами, робилося практично все, щоб національні меншини Іспанії асимілювалися й інтегрувалися в іспанську культуру [97].

Втім, у деяких випадках культурний геноцид обмежувався суто релігійним або політико-ідеологічним підґрунтям й не завжди передбачав занадто радикальні утиски меншин. Тобто якщо в Ірані переслідування

державною владою бахаїзму і його сповідувачів [181] носять суто релігійний характер і є досить радикальним проявом дискримінації іновірців, то в інших випадках все обмежується виключно руйнуванням або паплюженням пам'яток без суттєвих переслідувань національних меншин. Така ситуація спостерігалася у Китаї за часів Мао Цзедуна, а саме під час «Культурної революції» 1966-1976 рр., коли по всій країні підвладні червоні гвардії руйнували релігійні, культурні та історичні пам'яток, через що було безповоротно втрачено сотні цінних історико-культурних пам'яток [240, 112]. Теж саме відбувалося у Туреччині, яка протягом десятиліть систематично знищувала вірменські культурні пам'ятки [139], в результаті чого до кінця XX століття їх залишилася мізерна кількість. В Азербайджані, з часів президентства Гейдара Алієва, були поширені випадки систематичних руйнувань вірменських церков, надгробків й хачкарів [196].

Приклади культурного геноциду відбуваються й в наш час. Так, протягом 2010-х років члени терористичної організації «ІДІЛ» практикували насильницькі звернення до ісламу всіх християн, хто мешкав на підконтрольній угрупованню території. Також вони займалися систематичним руйнуванням давніх християнських і римських пам'яток, пам'ятників та музеїв [209] (як, наприклад, це сталося з деякими спорудами Пальміри у 2015-2016 роках [267]). В той же час у Китаї протягом останніх десятиліть відбувається систематичний культурний геноцид уйгурського населення, який полягає у насильницькій зміні політичного мислення, віросповідання й національної ідентичності [123]. В той же час супутникові знімки свідчать про те, що за останні десятиліття китайська влада знищила десятки уйгурських релігійних об'єктів [291]. Тобто проблема культурного геноциду в деяких регіонах існує досі, має

підтримку на рівні офіційних влад тих чи інших країн й проявляється в різноманітних формах.

Загалом, така політика може свідчити про декілька речей. По-перше, деякі країни, що мали імперське або, навпаки, колоніальне минуле, таким чином намагаються вибудувати національну державу, де титульною нацією буде лише один з корінних й найбільш чисельних етносів. Для успішного досягнення своїх цілей вони вважають за необхідне вибудувати офіційну політику й загальнодержавне трактування історії таким чином, щоб титульна нація мала в цьому головну роль, найбільш чисельні досягнення та прогресивний розвиток. По-друге, якщо держава багатонаціональна і в ній мешкає багато носіїв інших культур, така влада не зможе об'єднати суспільство навколо національної ідеї або лідера. Через це вони вдаються на різноманітні дії, що змушують національні меншини, навіть небагатовисельні, або інтегруватися в суспільство за рахунок пожертвування деякими власними інтересами, або повністю відмовитися від своєї ідентичності та історії заради того, щоб не представляти загрозу існуючій політичній системі або навіть державі загалом. Схожими принципами якраз і керувалися ініціатори й виконавці культурних геноцидів проти інших народів у наведених прикладах. Оскільки сьогодні міжнародне право не враховує суто культурний геноцид злочином проти людства, а сучасна наука й досі не має навіть чіткого визначення цієї термінології, більша частина згаданих явищ й надалі може розглядатися як звичайний перебіг подій з новітньої історії, а не як їхній окремий аспект, що має бути ретельно проаналізованим й визнаним як злочинний задля запобігання повторення цих подій у майбутньому.

2.3. Проблематика геноциду в контексті української культури.

Історія українського народу нараховує багато століть, які з самого початку пронизані багатьма доленосними подіями. Саме вони змінювали

подальший розвиток та існування спочатку слов'янських племен, а згодом й сформованого українського етносу. Як і будь-який інший народ, українці пройшли всі етапи формування окремої етнічної групи, сформували протягом століть власну мову, культуру, традиції, звичаї. Ба більше, історія України крізь пронизана епізодами як інтенсивного культурного розвитку, так і постійної боротьби за право на власне існування. При цьому українські землі оминули хрестові походи, діяльність інквізиції, епідемії чуми та інших страшних хвороб, що вже робить нашу історію унікальною серед інших європейських народів.

Між тим, в житті українського народу було чимало й трагічних подій, які негативним чином впливали не тільки на подальше існування, а й значною мірою на чисельність народу, на розвиток власної культури, продовження звичаїв й традицій. За існуючими на сьогоднішній день критеріями визначення фізичного й культурного геноциду, таких подій лише протягом останніх 500 років було чимало й всі вони мали відповідні наслідки, які відображалися в подальшому на побуті й розвитку народу. Так, наприклад, після об'єднання Королівства Польського й Великого Князівства Литовського в Річ Посполиту у 1569 р. на українських теренах посилюється національно-релігійний гніт, спрямований на полонізацію й прийняття католицизму українською шляхтою. Особливо інтенсивно це відбувалося на західноукраїнських землях, які перебували під значно більшим впливом католицької церкви й де діяли костели та церковні ордени. В той же час посилюється утиск православ'я, яке сповідувала абсолютна більшість українського населення, а також українська мова й звичаї, які намагалися пов'язати із нижчими верствами населення [51, 463-464]. Самі ж православні українці оголошувалися «схизматами» й не могли управляти містом, оселятися в центрах міст, заборонялося займати старшинство в різних цехах або інших галузях праці, а у свідомість

населення регулярно утверджувалась пропаганда «вищості» католицизму, польської мови й культури та «нижчості», відповідно, української мови, культури та православ'я [15]. Очевидно, це не було швидким процесом й продовжувалося протягом кількох століть, аж до XX століття. Проте така пропаганда мала свої результати: внаслідок утисків та дискримінації на релігійному ґрунті деякі українці, що мешкали на теренах сучасних західноукраїнських регіонів, перейшли до новоутвореної греко-католицької (уніатської) церкви. В ній зберігалися візантійські обряди, але при цьому визнавалася влада Папи і були прийняті католицькі догмати. Навіть сьогодні, незважаючи на свободу віросповідання, значна частина вірян Галичини, Поділля й Волині сповідує уніатство, а храми та костели, що належать сучасній УГКЦ, стали в деяких випадках історичними пам'ятками і важливим історичним спадком для української культури.

Втім, на українських землях, що були під впливом Московського царства, а згодом й Російської імперії, ситуація була не кращою. Якщо у випадку релігії проблем не виникало через поширення у тогочасних московитів православ'я, то стосовно пригнічення української ідентифікації, мови та культури проблеми були ледь не з моменту підписання Березневих статей у 1654 р. Оскільки московська влада вже тоді вважала українців невід'ємною частиною російського народу та світу, будь-який спротив або спроби розвиватися самостійно викликали миттєву реакцію російської влади або намісників, які були поставлені московським царем (а згодом російським імператором). Так сталося у Батурині на початку листопада 1708 р., коли після довготривалої облоги російські війська за допомогою зрадників знайшли потаємний підземний хід й вторглися до міста, після чого вчинили криваву різанину багатьох мешканців, зґвалтування жінок та жорстокі катування, починаючи з немовлят й закінчуючи людьми похилого віку. В результаті цієї трагедії

загинуло, за різними даними, від 11 до 15 тисяч мешканців. В історію це увійшло як Різанина в Батурині, а кількість населення міста вже ніколи не поверталася до позначки 1708 р. Фактично це була помста з боку Петра I за те, що Іван Мазепа у російсько-шведській війні підтримав шведського короля Карла XII [61].

Інший напад російських військ на українців відбувся навесні 1709 р., коли запорізькі козаки на чолі з кошовим Костем Гордієнком доєдналися до Івана Мазепи, який незабаром підписав з Карлом XII договір щодо шведсько-українського союзу. Про це дізналася московська влада й спочатку намагалася за допомогою козаків з полку Данила Апостола налаштувати козаків проти Гордієнка, але після невдалої спроби вони вимушені були відступити. Тоді у квітні цього ж року російські війська підійшли до Січі та протягом кількох днів вчинили криваву різанину запорізьких козаків, спалили січові будинки, а потім спустилося Дніпром наниз й вчинили теж саме з тими запорожцями, які були на промислах й не знали про події на Запоріжжі [52, 72-73]. Обидві події поєднує не лише загальна причина, а й той факт, що це були перші в історії України акти цілеспрямованого масового винищення населення за соціально-політичною ознакою. Внаслідок цих подій місцеве населення почало масово відходити від шведів та Мазепи, що в подальшому відіграло значну роль у поразці шведських військ, а разом з цим – й чергової війни за визволення народу [52, 75-76]. Втім, постать Мазепи як одного з очільників боротьби за свободу навіки увійшла в історію. І хоч тривалий час вона демонізувалася в православних церквах (через передання його анафемі), роль його постаті в розвитку української та світової культури залишається суттєвою. Його образи можна побачити в театральних постановках, художній літературі та живописі, кінематографії й музичному мистецтві.

В подальшому події розгорталися таким чином, що Російська імперія поступово зміцнювалася й поглинала українські землі. Вже у 1764 році була відновлена Малоросійська колегія на чолі з генерал-губернатором Петром Румянцевим, тоді як гетьман Кирило Розумовський був позбавлений посади й тим самим гетьманат був ліквідований. Згодом, у 1775 році, за ініціативою російського державного й військового діяча Григорія Потьомкіна було ліквідовано Запорізьку Січ, після чого землі були передані поміщикам, місцеве населення було закріпачене, а тисячі запорізьких козаків були змушені переселитися на підвладні тоді Османській імперії землі в гирлі Дунаю, де й заснували Задунайську Січ.

Після цих подій більша частина українських земель була остаточно приєднана до Російської імперії, де й перебувала до 1917 року. Протягом всього XIX – першого десятиліття XX ст. жодних проявів фізичного геноциду не спостерігалось, проте на побутовому рівні було чимало випадків лінгвоциду й частково культуроциду, зокрема утисків української мови й писемності, заборони постанови п'єс й вистав у театрах. Найяскравішими прикладами політики лінгвоциду й русифікації українського населення є Валуєвський циркуляр 1863 р., коли було заборонено публікації освітніх, навчальних та релігійних книг «малоросійською» мовою, хоча при цьому допускалося видання художніх творів. Внаслідок цього на українських теренах припинили діяти недільні школи, діяльність громад була послаблена, а деякі члени громад – заарештовані й заслані до північних губерній Російської імперії [9]. Згодом Валуєвський циркуляр був переглянутий російською владою й вже у 1876 році виникає Емський указ, який наклав заборону практично на всі сфери життя, починаючи з книгодрукування й театральних виступів і закінчуючи написанням українськомовних пісень та проповідей в церквах [10]. Загалом, такі рішення цілком вписувались в шовіністичну політику,

яку проводила російська влада по відношенню до українців, вважаючи їх не окремим етносом з власною мовою та культурою, а «невід'ємною частиною російського народу та світу», який спілкується «малоросійською говіркою російської мови». І хоч у 1905 році Імператорська Петербурзька Академія наук й визнала українську мову самостійною та окремою мовою, а після видачі Маніфесту у жовтні 1905 р. й Валуєвський циркуляр, й Емський указ втратили чинність [50], шовіністичне відношення росіян до української мови, культури та самостійності нікуди не ділося, а українська інтелігенція й національні рухи за головну мету ставили відокремлення від Росії.

Наступною сторінкою в історії, наповненої дискримінацією, переслідуваннями та навіть спробами фізичного знищення українського народу, стає радянський період, який тривав понад 70 років, проте наслідки національно-культурної політики відчуються й сьогодні. Першою подією масового вбивства українців стає битва під Крутами 29/30 січня 1918 р., коли Українська Народна Республіка, яка щойно проголосила про свою незалежність, боролася проти більшовицьких військ, що прямували до Києва двома колонами з Гомелю (під командуванням Р.Берзіна) та захопленого ними Харкова (під командуванням М. Муравйова) [69]. Згодом дві колони з'єдналися під Бахмачем й продовжили наступ на Київ. Українські частини відступили від Бахмачу до станції Крути, де в подальшому й зав'язався бій. Варто враховувати, що тодішні українські сили налічували не більше 500-600 бійців, серед яких 116-130 – зі Студентського куреню та 250-400 – з юнкерської школи [3], а також 16 кулеметів, вагон набоїв й гранат та 1 гармату, тоді як загони радянських військ мали багатократну перевагу як в живій силі (3500 вояків й 400 матросів у Берзіна й 1500 гвардійців – у Муравйова), так і в техніці (12 гармат й 2 бронепотяги) [2]. До того ж

далеко не всі юнкери й студенти мали великий досвід у бойових діях, а наприкінці дня з Ніжина взагалі прийшла інформація, що розташований курінь підтримав більшовиків, через що зросла ймовірність удару з тилу [52, 479]. В результаті, після бою, що тривав цілий день, більшість українських підрозділів була вимушена відступити. Втім, деякі студенти (27 чоловік) при цьому не встигли відступити й потрапили у полон, після чого за наказом червоних командирів були страчені. Фактично, загальна кількість загиблих з боку українських військ була набагато більшою, але тільки цілеспрямований розстріл полонених студентів більшовицькими військами підпадає як під сучасне визначення військового злочину, так і під акт соціально-політичного геноциду.

В той же час, протягом першої декади лютого 1918 р. Михайло Муравйов звів військові формування в декілька «революційних армій», після чого продовжив наступ на Київ. Протягом кількох днів більшовицькі війська взяли від свій контроль лівобережжя Дніпра, а за добу перетнули саму річку й дісталися правобережжя, після чого розпочався дводенний штурм Києва, в результаті якого оточили місто й згодом ним заволоділи [1]. Під час штурму більшовики активно застосовували отруйний газ та масований артилерійський обстріл, а вже після захоплення міста влаштували класовий терор, серед яких були масові пограбування, насильства та вбивства. Внаслідок цього, за різними даними, загинуло від 2 до 5 тисяч осіб, серед яких значну частину складали офіцери й генерали, а також деякі українські державні діячі [28]. Фактично це так само відноситься до акту геноциду, але переважно соціально-політичного характеру, хоча етнічний елемент тут так само був присутнім. Попри те, що згодом більшовики вимушені були відійти від міста й надалі Київ певний час перебував в Українській державі під владою гетьмана Павла Скоропадського, а потім Директорії УНР, вторгнення більшовиків в Київ

стає утвердження інтересів радянської влади над встановленням свого впливу над містом, що згодом і відбулося.

Після остаточного встановлення радянської влади на території УСРР 30 грудня 1922 р. на Першому Союзному з'їзді Рад було проголошено створення СРСР. Далі радянська політика запровадила програму коренізації національних республік, під час яких за рахунок розвитку національної культури, освіти та зміни національного складу на користь титульного етносу в республіканському державному апараті збільшувався більшовицький вплив й поширення їхніх ідей серед верств суспільства. Така ж само ситуація складалася й в Україні – було запроваджено поширення української мови в суспільному житті та навчальних закладах, українізовувався державний апарат, зростає чисельність українців як в Комуністичній Партії (більшовиків), так і в комсомолі. Відкрилися або українізувалися газети, журнали й література. Тобто фактично були зроблені всі сприятливі умови для розвитку української нації [73]. Втім, вже у 1926 році Сталін надіслав тогочасному генеральному секретарю ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу та членам Політбюро ЦК КП(б)У листа, де була розкритикована політика українізації. З цього моменту почалося переслідування лідерів українізації, зокрема наркома освіти УСРР Олександра Шумського [44], а також була започаткована програма боротьби проти «шумськізму» й «хвильовизму», що фактично поклато край подальшій українізації. На початку 1930-х років ця програма була остаточно згорнута, а організатори й провідники українізації – репресовані сталінським режимом [21]. З цього моменту для українців розпочався один з найжахливіших періодів в історії.

Трагедія Голодомору в Україні у 1932-1933 рр. відома практично кожному українцю. У значної кількості сучасних мешканців нашої держави були родичі, які загинули або пережили цю страшну подію й

з змогли передати згадки щодо пережитого своїм нащадкам. Сьогодні як в наукових, так і в суспільних осередках остаточно сформувався консенсус з приводу того, що Голодомор є актом геноциду, адже існує безліч доказів та свідчень щодо масового винищення переважно селянського населення, яке не могло навіть покинути охоплені голодом населені пункти через введення внутрішніх паспортів й розставлених на виїздах сил внутрішніх військ та міліції [65, 72], а введений в дію закон «Про п'ять колосків» передбачав, в найкращому випадку, 10 років у таборах за спробу викрадення зерна задля виживання [12]. Першопочатково дії радянської влади полягали у підвищенні плану щодо хлібозаготівель по всій країні, включаючи УСРР. Проте згодом радянське керівництво відзначило стан хлібозаготівельної кампанії як незадовільний [25] й підвищило норму щодо існуючого плану. Ті села, що не змогли виконати цей план, згодом отримували натуральний штраф, який поступово розширювався й до кінця грудня 1932 р. перетворився на конфіскацію практично всієї продукції, включаючи навіть непридатні до споживання сурогати їжі [12]. Проте найжахливіша ситуація склалася з січня 1933 р., коли Директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР було встановлено заборону на виїзд селянам з УСРР (до цього вони масово втікали до РСФРР, де голоду не було). З цього моменту голод перетворюється на Голодомор, а смертність в населених пунктах починає стрімко зростати. Якщо у другій половині 1932 р. кількість загиблих сягала, за різними даними, 180-250 тис. осіб, то вже у 1933 р. ця цифра зросла до 3.5 млн, а ще протягом кількох місяців після закінчення голоду від незворотних процесів в організмі та страшних хвороб померло також понад 160 тис. осіб [53]. Між тим, досьогодні неможливо встановити точну кількість загиблих, через що серед науковців досі ведуться дискусії навіть щодо приблизної кількості. Згідно даним Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, кількість жертв сягає, щонайменш, 3.9 млн осіб [66]. Натомість дослідники й вчені

спираються на цифру як 4.5 млн [22], так і в 6-7 млн [24], а подекуди навіть й 10 млн осіб. Втім, якою б кількість загиблих не була, незмінним є одне - внаслідок Голодомору село, як інститут традиційної сім'ї та осередок традиційної культури, було майже вщент знищено, а демографічна криза, пов'язана з падінням народжуваності й зростанням смертності, в яку поринув український народ з того часу, спостерігається досьогодні. Навіть за радянських часів протягом 1945-1991 рр. кількість населення УРСР зростала у переважній більшості завдяки переїзду людей з інших республік (в першу чергу з РРФСР), а не завдяки народжуваності. Посилилася й русифікація України – з моменту Голодомору політика українізації була згорнута й з того часу починається кампанія щодо розповсюдження російської мови в республіці, починаючи від системи освіти й закінчуючи партійними заходами.

Не набагато кращою була ситуація в міжвоєнній Польщі. Попри те, що на цих землях, на відміну від УСРР, не було актів фізичного геноциду населення, там існувала політика, яка систематично дискримінувала місцевих українців. Практично одразу після захоплення західної України польський уряд розпочав програму з полонізації та асиміляції населення. В першу чергу відбувається ліквідація всіх органів українського самоврядування та масові арешти з подальшим ув'язненням найбільш активної частини населення [13], в тому числі й греко-католицьких священників. Далі під удар потрапила українська мова, використання якої підпадає під заборону в адміністраціях й державних установах, що одразу призвело до тамтешніх масових чисток й звільнення звідти всієї української інтелігенції [18]. Згодом антиукраїнська політика дійшла до університетів, де були ліквідовані українські кафедри, а українськомовних студентів припинили приймати до вишів, поки вони не присягнуть на вірність до Польщі [37]. Схожа ситуація спостерігалася й в українських

школах, які або ставали двомовними, або взагалі закривалися. За майже 20 років це призвело до закриття або зміни мови навчання понад 90% всіх українських шкіл, які існували в Польщі ще на початку 1920 р. [71].

Звичайно, такі дії викликали спротив серед українського населення. Саме на тлі тотальної полонізації й культурного геноциду у Відні (Австрія) у 1929 році формується Організація Українських Націоналістів (ОУН), яка протягом всього свого існування вела боротьбу не лише проти польської влади та її терору українського населення, а й за становлення незалежної української держави, яка мала об'єднати всі етнічні українські землі [314]. Це проявлялося в різноманітних нападах на державні заклади, підпали будинків польських чиновників, акціях проти польської системи освіти [58, 34] та навіть вбивства високопосадовців [47]. Через це польська влада влаштувала антиукраїнські погроми з масовим побиттям (подекуди з летальним наслідком), згвалтуванням, арештами багатьох українських освітян, учнів, студентів, активістів та конфіскацією або фізичним знищенням майна, яке належало українським кооперативам та читальням. Причому приводом до таких діянь могли стати навіть такі банальні повсякденні речі, як передплата за українські газети, відправлення дітей до українських шкіл або заповнення документів українською мовою. Крім цього, було прискорено закриття шкіл та гімназій, а всі українські організації було масово розпущено. Також відбулися масові звільнення за національною ознакою з державних підприємств та служб, а також низки закладів, включаючи недержавного значення [36]. В історію ці дії увійшли як «пацифікація». І хоч ця кампанія й зупинила масовий спротив українського населення, фактично полонізація й асиміляція були провалені, а самі українці стали не просто більш національно свідомими, а ще й набагато радикальнішими по відношенню до Польщі й поляків. В

подальшому це відіграло фатальну роль під час Другої світової війни та повоєнні часи [26].

Трагічно складалася доля для українського населення й під час Другої світової війни, зокрема в період 1941-1945 рр., коли розпочалася радянсько-німецька частина війни. Перебіг подій цієї війни головним чином пов'язаний з Голокостом - акт злочину, який відбувався по всіх кутках Європи одночасно за етнічними, релігійними, расовими, соціально-політичними, генетичними та навіть сексуальними ознаками. В сучасному українському суспільстві проблематика Голокосту залишається актуальною через історичну пам'ять, власне політику пам'яті, що затверджена на державному рівні, та існуючі на сьогоднішній день наслідки цієї війни. Після розпаду СРСР республіканські архіви масово почали відкривати й розповсюджувати серед науковців та суспільства всі документи щодо радянських та німецьких злочинів. Низка раніше крамольних тем поступово була піднята з державних архівів науковцями, після чого в науковому просторі почали їх досліджувати й виносити на обговорення. Згодом виникають меморіальні споруди в Бабиному ярі у Києві, Дробицькому ярі під Харковом, де разом з євреями та ромами було розстріляно чимало радянських військовополонених, українських націоналістів та представників інтелігенції. На сьогоднішній день у Дніпрі та Харкові – одних з найбільших осередків єврейських громад України - існують музеї, присвячені Голокосту, де зберігаються речі загиблих, різноманітні документи й матеріали тощо. Це говорить про те, що трагедія Голокосту для українського населення не менш жахлива, ніж для інших народів. Адже саме на українських землях відбулась Корюківська трагедія, внаслідок якої було знищено ціле місто, а кількість жертв сягнула тисяч, більшість з яких були цивільним українським населенням [32]. Саме український народ поніс одні з найбільших (не враховуючи євреїв та

ромів) втрат серед всіх народів Європи – як серед червоноармійців і націоналістів, так і серед партизан та цивільних. Так само варто пам'ятати про репресії й вбивства цивільного населення через відмову співпрацювати з німцями, примусові депортації молоді та жінок до Німеччини як «остарбайтерів». При цьому як радянські, так і німецькі війська руйнували пам'ятки культури, що безумовно є актом як фізичного, так і культурного геноциду [34, 56-57].

Важливою часткою історії явищ геноциду українського народу залишається Волинська трагедія, що відбувалася протягом 1943-44 рр. У світовій історії ця подія закарбувалася як масове вбивство польського населення нібито українськими націоналістами. Між тим, ця трагедія торкнулася безпосередньо і українського населення, адже польські військові, поліція та загони Армії Крайової найчастіше вчиняли страшні звірства не лише в якості відповіді, а й як превентивний удар [38]. Через це лише до 1943 р. були знищені десятки українських сіл з цивільним населенням та вбито чимало громадських діячів [33, 454-465]. Втім, під час перебігу подій основних взаємних етнічних чисток різанина українського населення збільшилася за масштабами в кілька разів й перекинулася далеко за межі Волині. Так, у 1944 році польські військові загони, зокрема підрозділи Армії Крайової, влаштували криваву різанину в Турковичах (жертвами стали 80 осіб) [288, 174], Сагрині (загинуло, за різними даними, від 800 до 1240 осіб) [17], Бересті (понад 200 осіб, за польськими даними) [97] та низці інших сел Холмщини та Лемківщини. Проте найкривавіші та найжахливіші вбивства відбувалися вже протягом 1945-1946 рр., після вигнання німецьких військ з польських та українських територій й поступового встановлення комуністичної влади в Польщі: в цей час польські партизани, війська Народної армії, Армії Крайової та Національних збройних сил вчиняють злочини в Павлокомі (польські

дослідники визначають цифру в 80-150 вбитих [228, 34-61], українські – в 300-500 [11]), Скопові (до 150 й більше вбитих) [88, 237-238], Верховині (194 вбитих) [355, 55], Горайці (174 вбитих) [14], а також Завадці Морохівській, де різанина відбувалася тричі [329] й внаслідок цього практично все населення зникло або було депортовано до СРСР або вглиб Польщі [41, 66-70]. Подібних прикладів на Холмщині, Лемківщині та Підляшші було набагато більше, наведені є найчисельнішими та найтрагічнішими за наслідками. В результаті багаточисельних актів геноциду історія українського життя на цих землях була закінчена, а українські села, що існували на них століттями – були знищені або заселені вцілілими поляками, які репатріювалися з Волині та інших теренів західних регіонів УРСР. Значна частина вцілілих українських мешканців була депортована до Радянського Союзу, після чого були розміщені частково по всіх західних регіонах, частково на Донеччині, Херсонщині, Запоріжжі та Одещині, а в деяких випадках навіть за межами України. Через це суттєво постраждала культура та діалекти лемків, бойків, а також холмських українців, адже її носії були розсіяні й з часом розчинилися в більшості своїй серед інших етнографічних груп українців. Сьогодні на теренах Галичини, Поділля, Донбасу, Херсонщини, Миколаївщини та Одещини можна зустріти нащадків переселенців з так званої «лінії Закерзоння», які хоч і вважаються українцями за походженням, але вже перемішалися з місцевими й подекуди вже не розуміють західноукраїнські говірки.

Втім, більш трагічна доля очікувала тих українців, хто протягом Другої світової війни та повоєнних часів пережив різанину з боку поляків, але після цього не був переселений до радянської України. Протягом 1944-1947 рр. польська влада за допомогою влади УРСР та безпосередньо Кремля вже встигла посприяти виселенню майже півмільйона українців з

території Закерзоння, внаслідок чого багато українських сіл спорожніли, а відсоток українського населення суттєво знизився [43]. Комуністична влада Польщі ставила перед собою мету зробити населення країни моноетнічним, а тому задля втілення в дійсність мети прибігала до інших вкрай радикальних методів [45]. Паралельно із явищами антисемітизму та вигнання етнічних німців з приєднаних територій така ж само доля спіткала й українців, яких на момент 1947 р. залишалося близько 150 тисяч й майже всі мешкали на Лемківщині, Підляшші, Холмщині та Надсянні. Втім, для початку масової депортації був потрібен привід, який винайшли з вбивством бійцями УПА тогочасного заступника міністра оборони Польщі Кароля Свєрчевського 28 березня 1947 р. [59] Попри те, що у вбивстві було чимало нюансів, сам факт скоєного став сигналом до початку організації масового виселення цивільних українців [71]. Вже за місяць розпочинається серія масових депортацій українського населення до північних й новостворених (на колишній території Німеччини) західних воєводств Польщі з подальшим розсіянням людей по населених пунктах (подекуди не більше 3-4 родин на один населений пункт), яка тривала в три етапи до кінця жовтня 1947 р. Внаслідок цієї політики було депортовано понад 140 тисяч українського населення, серед яких близько 4 тисяч було ув'язнено у концтаборі Явожно (внаслідок чого загинуло близько 200 осіб), ще 655 осіб було вбито в ході самої депортації [43]. Згодом польська влада позбавила депортоване населення всіх прав на господарство та нерухоме майно в місцях, звідки вони були виселені, що фактично унеможливило їхнє повернення в села. Внаслідок цієї депортації український народ назавжди втратив свої етнічні землі на Закерзонні, десятки тисяч польських українців та їхніх нащадків були з часом асимільовані, а їхні села й будинки були подекуди повністю знищені. Відтоді розпочинається нова сторінка історії українського народу, вже у сучасних межах та місцях розселення.

Протягом наступних 60 років українське населення Польщі, СРСР (а згодом й пострадянських республік) та інших країн не зазнавало масових або навіть суттєвих переслідувань за етнічною, релігійною, соціальною ознаками. Безумовно, існує безліч фактів політичних переслідувань та репресій з боку радянської влади, проте це не можна вважати явищем геноциду, адже масового вбивства населення ані за цими, ані за іншими мотивами не відбувалося. Також важливо відзначити, що подібних ситуацій не було й в процесі розпаду СРСР: Україна та Польща підписали угоду про визнання кордонів й відмову від територіальних претензій ще у жовтні 1990 р., також Варшава першою визнала результати всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., коли 90% населення проголосували за незалежність України й протягом деякого часу встановила дипломатичні відносини з Києвом. Аналогічний жест протягом наступних тижнів спостерігався й з боку Угорщини, Чехословаччини та Румунії. Незадовго до підписання історично доленосних Біловезьких угод незалежність України визнала й Росія, з якою протягом наступного десятиліття були підписані й ратифіковані угоди щодо сухопутних кордонів [19].

Втім, як показують реалії сьогодення, будь-які домовленості та угоди, підписані країнами-партнерами або сателітами з Москвою, завжди порушуються або не виконуються останньою. Попри всі заяви російських політиків протягом 2000-2012 рр. щодо визнання українського суверенітету над Кримським півостровом, після Революції Гідності у 2014 р. Москва цинічно скористувалася нестабільністю українського уряду й вторглася на територію України, окупувавши й згодом анексувавши шляхом нелегітимного референдуму Кримський півострів. Практично одразу на півострові розпочалося масове переслідування й ув'язнення всіх проукраїнських активістів та діячів культури [49], був заборонений

Меджліс кримськотатарського народу [27], почали масово скорочуватися уроки української мови та літератури в двомовних школах [64]. До кримських татар – корінних мешканців півострова – постійно почали навідуватися співробітники ФСБ, чимало з них були заарештовані за сфабрикованими справами й переправлені до російських в'язниць [48].

Набагато гіршою була ситуація на територіях Донецької й Луганської областей, де місцеве населення, у порівнянні з кримчанами, значною частиною складалися з проукраїнськи налаштованих громадян, про що свідчила активна підтримка Євромайдану у Донецьку та Луганську на місцевих мітингах [7], проукраїнські заходи у великих містах протягом березня-квітня 2014 року [39]. На жаль, захистити ці міста від російських загарбників, на відміну від того ж Харкова, Одеси та Запоріжжя, не вдалося: у квітні 2014 р. в обох містах проросійськи налаштовані сепаратисти й колаборанти, за підтримки російських офіцерів та кураторів, проголошують т.зв. «днр» та «лнр» [20], після чого через місяць на знову ж таки нелегітимному референдумі проголошують власну «незалежність» [57], яка протягом 8 років не визнавалася навіть самою Москвою. Саме з цього перебігу подій й розпочалася російсько-українська війна у гібридному форматі – на локальній території (після звільнення ЗСУ більшої частини територій Донбасу й втрати контролю над Іловайськом, Донецьким аеропортом й Дебальцевим), з введенням у Донецькій та Луганській областях режиму надзвичайного стану, з повним припиненням залізничного й автобусного сполучення з Кримом й т.зв. «ОРДЛО». Тим часом на самих окупованих територіях російські загарбники переслідували, викрадали й вбивали проукраїнських активістів та волонтерів [69]; займалися мародерством у вигляді систематичного захоплення майна цивільного населення [31], а також підприємств та бізнесу [16]. Протягом 2015-2018 рр. повністю перевели освітню програму

на російські стандарти [74], заборонили діяльність всіх проукраїнських спілок, витіснили українську мову спочатку з державних установ, закладів та підприємств, а згодом й з навчальних закладів [29], ввели російський рубль як офіційну валюту [56]. З 2019 року росіянами та їхніми маріонетками розпочалася масова паспортизація населення окупованих територій – населенню розпочали видавати російські паспорти, після чого вони ставали «російськими громадянами» й повністю підпадали до діючого російського «правового» поля [55]. Крім цього, протягом 2014-2015 рр. відбувалися активні бойові дії, які після підписання других Мінських угод трансформувалися у позиційну війну. Тим не менш, кількість загиблих мешканців України протягом цих 7.5 років сягнула 14-15 тисяч осіб, серед яких дві третини складають цивільні мешканці. Практично весь цей перебіг подій фактично підпадає до визначення як звичайного, так і культурного геноциду. Втім, перебіг цих подій вплинув на українське суспільство й позитивною мірою в тому числі. Вперше за понад 20 років в нашому соціумі патріотичні погляди й усвідомлення себе українськими громадянами, перегляд історичного минулого й відмова від старих радянських звичок і традицій набули загальнодержавного масштабу. На державному рівні запроваджується програма декомунізації, мета якої полягає не лише в очищенні українського простору від символів, пам'яток й топонімів, пов'язаних безпосередньо з тоталітарним минулим, а й в зміні ставлення та підходу до вивчення історичного минулого. Ця тенденція продовжується й зараз, тож попередньо казати про якісь суттєві наслідки, окрім повернення деяким населеним пунктам історичних назв, поки ще зарано. Це буде завданням для наступних поколінь науковців й дослідників.

На сьогоднішній день війна за існування України та українського народу не лише триває, а й набула набагато масштабнішого характеру:

вранці 24 лютого 2022 р. російський режим проголошує початок т.зв. «спеціальної воєнної операції» з метою «демілітаризації та денацифікації України», що фактично ознаменувало початок повномасштабної війни проти нашої країни. З цього моменту росіяни припинили приховувати від власного населення свої справжні наміри, а антиукраїнська пропаганда трансформувалася з тез на кшталт «Україна воюєт со своїм населенієм і ущемляєт права рускаязичних» у тези про «асвабачденіє населенія от нацистской власті», «унічтоженіє сторонніков неонацизма», «возвращеніє українцев домой», що транслюється офіційною російською владою й пропагандою протягом останніх майже двох років. Що відбувається насправді – можна побачити практично наживо: масові вбивства цивільного населення за політичними поглядами російськими окупантами, депортації дітей та насильницька зміна їхньої самоідентифікації за безпосередньої участі офіційної російської влади, тотальний лінгвоцид й культуроцид на тимчасово окупованих територіях у всіх сферах життя, свідоме знищення пам'яток культури та об'єктів цивільної інфраструктури, багаточисельні акти знущань, тортур, зґвалтувань та інших воєнних злочинів росіян проти цивільного населення. На превеликий жаль, це все не історія, а реальність, в якій Україна та світ існують сьогодні й в якій пересічним українцям доведеться існувати ще невідомо скільки.

Втім, вже зараз можна визначити, які проблеми існують в соціокультурному просторі України та які перспективи є для їхнього вирішення. По-перше, це питання розвитку культури в Україні. З перших днів повномасштабної війни в соціумі спостерігається масова відмова від використання російського та радянського продукту, починаючи від російської «класичної літератури» й закінчуючи кінематографом та музичними творами. Водночас зростає попит на розвиток вітчизняного

культурного продукту, знову ж таки охоплюючи практично всі сфери й види мистецтва. Ця тенденція на розвиток національного продукту є нормальним явищем в будь-якій сучасній країні, тож головним завданням міністерства культури та інформаційної політики буде фінансування та сприяння розвитку й популяризації власного музичного мистецтва, кінематографу, літератури тощо. По-друге, розвиток науки в Україні сьогодні й завтра. Зараз в українських закладах вищої освіти відбувається масовий перегляд навчальної системи й відмова від російських наукових видань з подальшою їхньою заборонаю й неприпустимістю використання. Це не лише сприяє розвитку вітчизняної науки й поширенню в маси нових досліджень, а й дозволяє звернути увагу на інші наукові роботи, які розроблялися західноєвропейськими та американськими науковцями. Головна мета української науки на майбутнє – зберегти цю тенденцію й сприяти ще глибшій модернізації системи освіти, а також за необхідності профінансувати нові дослідження в усіх галузях науки, включаючи історію та культурологію. В-третьє, необхідно вирішити гострі питання в історичному минулому. Попри чудові українсько-польські дипломатичні відносини, між польськими та українськими науковцями досі існують суперечки стосовно Волинської трагедії 1943 року та масових вбивств у повоєнні роки. Безумовно, за останні 20 років був зроблений величезний прогрес з обох боків щодо визнання цих подій трагедією людства й неприпустимими у майбутньому. Проте досі невирішеним залишається питання, як класифікувати ці події та хто насправді винний в цьому. Задля вирішення цього питання знадобиться винайдення загальної точки зору, в основі якої лежатиме метод компромісу – польська сторона має визнати акти масових вбивств українського населення так само злочинними й геноцидними, тоді як українська – шляхом дискусій врахувати деякі аспекти, які висувають польські колеги щодо подій на Волині. Об'єднати наші наукові дослідження можуть сумісні розслідування присутності

комуністичного впливу на ці події. Оскільки як в Україні, так і в Польщі злочини комуністичного режиму категорично засуджуються, це в подальшому й може стати основою консенсусу щодо вирішення проблемних питань в історії. Остаточний результат, який отримають обидві сторони, може назавжди поставити крапку в суперечках між українським й польським народом й остаточно стабілізувати їхні взаємовідносини. Залишаються проблемними й релігійне та мовне питання. Втім, це вже завдання не стільки для науковців, скільки для державної та релігійної влади.

Висновки до розділу 2

Для з'ясування проблематики існування сучасних проявів як культурного, так і фізичного геноциду варто шукати причини не лише в сучасному перебігу подій, а й в подіях минулого. Для цього необхідно дослідити перебіг історичних подій й особливо звернути увагу на етапи становлення цих упереджень, зокрема з чим вони були пов'язані, причини виникнення саме дискримінаційного вирішення питань замість обрання компромісів й надання можливості мирного співіснування народів без утисків, заборон й переслідувань. В цьому розділі на деяких історичних прикладах та реаліях сьогодення було зроблено аналіз релігійних, етнічних, расових переслідувань й геноциду не лише у всесвітній історії, а й в історії України. Крім цього, було проведено дослідження й аналіз перебігу подій, що відбулися під час т.зв. «гібридної війни» протягом 2014-2022 рр. та повномасштабного російського вторгнення на українські землі, де бойові дії ведуться й зараз, завдяки чому можна з'ясувати, які фактори геноциду українських громадян відбуваються протягом останнього десятиліття. Різноманітні звірства, які були влаштовані російськими військовими, представниками влади й звичайними громадянами по відношенню до українського населення, в майбутньому

мають стати об'єктом міжнародного дослідження, а винуватці, як серед державних діячів, так і серед виконавців - понести справедливе покарання за міжнародним правом. Жоден з військових злочинців, незалежно від місцевості й часу, не має залишатись непокараним. Дослідження науковців щодо українського геноциду сьогодні можуть стати матеріалами для оголошення винуватцям судового вироку завтра.

ВИСНОВКИ

В процесі дослідження тематики було з'ясовано, що таке геноцид та за якими критеріями його визначають, а також досліджено, як інтерпретували це поняття дослідники й науковці на міжнародному рівні й з чим вони його пов'язували. Також були згадані й розглянуті існуючі в науковому середовищі дискусії щодо інтерпретації окремих злочинів проти людства. Всі вони за критеріями Конвенції ООН підпадають до актів геноциду, проте окремі аспекти (як політичні, так і складові самої події) не завжди дозволяють досягнути відповідного консенсусу в науці.

Оскільки геноцид як злочин проти людства включає в себе не лише сам факт вбивства групи осіб, а ще й заклики та спонукальні дії до вбивств; насильницьку депортацію; переміщення дітей з однієї етномовної групи до іншої; переслідування й дискримінація за етнічною, релігійною або національною приналежністю, де-факто акти геноциду представлені значно ширшими хронологічними й територіальними межами, ніж це можна собі уявити. Досьогодні існують нерозглянуті аспекти історичних подій, дослідження й аналіз яких дозволять більш критично підійти до їхньої проблематики в науковому й суспільно-політичному середовищі.

Наведені в роботі приклади злочинів проти людства є безпосередніми доказами того, що явище геноциду існує значно раніше, ніж з XX століття. Це говорить про те, що сучасне наукове сприйняття подій Середньовіччя або раннього періоду Нового часу може стати значно ширшим за традиційні точки зору й не оминати визначення Римського статуту та Конвенції ООН. Між тим, сучасна наукова думка щодо цієї проблематики значною мірою обмежена, за хронологічними рамками, лише подіями початку XX століття. Події більш раннього періоду, окрім проблеми масового й цілеспрямованого знищення корінних народів Північної та Південної Америки, яка представлена різноманітними

дискусіями серед дослідників та наукових діячів, не розглядаються саме в аспекті злочину проти людства, через що в сучасній науці досі не існує чіткого консенсусу щодо сприйняття значної частини історичних подій до початку XX століття.

Дещо іншою є проблематика культурициду – явища, яке включає в себе не лише асиміляцію, а й знищення пам'яток та об'єктів культури національних або релігійних меншин. Існуючі дослідження в цій області наразі охоплюють лише події Новітнього часу, а офіційна наука й зараз не має чіткого й загальноприйнятого визначення цієї термінології, через що міжнародне кримінальне право, а також Конвенції ООН та Римський Статут подекуди не передбачають існування факту злочинності в діях, що мають акти культурного геноциду. Попри існуючу Декларацію ООН про права корінних народів, яка включає й статті щодо культурних пам'яток та відшкодування в разі їхньої руйнації, в ній немає жодної тези щодо міжнародної кримінальної відповідальності за руйнацію або знищення пам'яток історії. Фактично явище культурного геноциду в багатьох випадках розглядається на рівні актів вандалізму, тільки з історичним підґрунтям й контекстом.

Існуючі проблеми в інтерпретації явищ геноциду серед науковців й соціокультурного середовища доводять багаточисельні приклади лінгвоциду та культурициду з боку російських загарбників на тимчасово окупованих територіях України, які рідко криміналізуються навіть в українському правовому полі. Тобто коли від російських снарядів гинуть цивільні – це відноситься до статті про порушення правил ведення війни та вважається злочином проти людства. Натомість ліквідація українськомовних шкіл та знищення українськомовних книг на тимчасово окупованих територіях викликають хіба що засудження з боку українського й міжнародного суспільства, освітлюються в ЗМІ, але не

криміналізуються. Схожа проблематика існує щодо інтерпретації подій з української історії за часів Гетьманщини та УНР. Проте, на відміну від голоду 1921-1923 рр., 1946-1947 рр., Голодомору 1932-1933 рр. та злочинів під час повномасштабного російського вторгнення в Україну, інші історичні події, де були акти масового вбивства українського населення, попри всю відповідність до існуючих критеріїв визначення геноциду, зараз офіційною наукою в такому контексті майже не розглядаються. Це пояснюється тим, що певні події не завжди є резонансними в історії, через що вони не викликають особливої уваги з боку науковців та дослідників. Тим не менш, питання додаткового аналізу їхнього перебігу задля визначення актами геноциду залишається актуальним досьогодні. Адже важливо вирішувати не тільки гострі проблеми сьогодення, а й закривати невирішені питання й минулого. Саме тоді більшість існуючих спірних моментів в історії може бути вирішена, а це, в свою чергу, знизить ймовірність повторення деяких ситуацій у майбутньому. Це також є завданням наукової спільноти (насамперед української) протягом наступних десятиліть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бій за Київ: Петлюра проти Муравйова. URL: <http://www.personal-plus.net/262/3048.html/> (дата звернення: 06.10.2023)
2. Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/2014/01/29/141189/> (дата звернення: 05.10.2023)
3. Бойко О.Д. Бій під Крутами: історія вивчення. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2008/2/4.pdf/> (дата звернення: 05.10.2023)
4. Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті. URL: <https://web.archive.org/web/20190828072224/http://history.org.ua/LiberUA/Book/Upa/16.pdf/> (дата звернення: 10.10.2023)
5. Борщик Я., Позняк-Хоменко Н. Волинь до "Волині": протистояння почалося задовго до липня 43-го. URL: <https://web.archive.org/web/20211119011153/https://www.istpravda.com.ua/columns/2018/07/7/152675/> (дата звернення: 11.10.2023)
6. В'ятрович В. Буря наді Львовом. URL: https://zaxid.net/burya_nadi_lvovom_n1290081/ (дата звернення: 12.10.2023)
7. Веляник А. Майдан на сході: історія спротиву окупації в Донецькій та Луганській областях. URL: <https://svidomi.in.ua/page/maidan-na-skhodi-istoriia-sprotyvu-okupatsii-v-donetskii-ta-luhanskii-oblastiakh/> (дата звернення: 14.10.2023)
8. Венедиков Йордан «История на въстанието в Батак 1876 год». URL: https://web.archive.org/web/20160304125102/http://www.bulgari-istoria-2010.com/booksBG/J_Venediktov_BATAK.pdf/ (дата звернення: 17.09.2023)

9. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українофільство та державоохоронна політика царизму. URL: <https://web.archive.org/web/20120627130721/http://pulib.if.ua/part/11370/> (дата звернення: 05.10.2023)
10. Висновки Комісії «для пресечений украинофільської пропаганди». URL: <https://archive.org/details/zaborona1876/page/380/mode/1up?view=theater/> (дата звернення: 05.10.2023)
11. Глотова Н. «Тепер тут буде Польща!» Трагедія українського села Павлокома. URL: <https://tyzhden.ua/teper-tut-bude-polshcha-trahediia-ukrainskoho-sela-pavlokoma/> (дата звернення: 11.10.2023)
12. Голодомор в Україні. 10 головних фактів. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55061222/> (дата звернення: 06.10.2023)
13. Гордіїв вузол. Українська проблема в ІІ Республіці Польській. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/07/17/142862/> (дата звернення: 10.10.2023)
14. Гречин К. Пам'яті жертв села Гораєць. URL: <http://surl.li/nbals/> (дата звернення: 11.10.2023)
15. Грушевський М. Історія України–Руси: В 11 т., 12 кн. / Т. IV. Київ: Наукова думка, 1993. 544 с.
16. Два українських заводи в ОРДЛО перейшли під контроль російських фірм – ЗМІ. URL: <https://www.unian.ua/economics/other/10647729-dva-ukrajinskih-zavodi-v-ordlo-pereyshli-pid-kontrol-rosiyskih-firm-zmi.html/> (дата звернення: 14.10.2023)
17. День в історії – поляки знищили українське село Сагринь. URL: https://galinfo.com.ua/articles/den_v_istorii_znyshchennya_polyakamy_ukrainskogo_sela_sagryn_254274.html/ (дата звернення: 11.10.2023)

18. Дерев'яний І. Польська окупація Західної України в 1918-1939 роках. Як це було. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/3/21714/> (дата звернення: 10.10.2023)
19. Договір між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_157#Text/ (дата звернення: 14.10.2023)
20. Донецькі сепаратисти погрожують, що попросять Путіна ввести війська. URL: <https://web.archive.org/web/20141130144650/http://www.pravda.com.ua/news/2014/04/7/7021602/> (дата звернення: 14.10.2023)
21. Єфіменко Г. Помста, попередження, виховання, покарання. На кого був спрямований Голодомор? URL: <https://likbez.org.ua/ua/mest-uprezhdenie-vospitanie-nakazanie-na-kogo-byil-napravlen-golodomor.html/> (дата звернення: 06.10.2023)
22. Єфіменко Г. Скільки ж нас загинуло? Причини та наслідки розмаїття оцінок кількості загиблих від Голодомору. URL: <https://likbez.org.ua/ua/ukrayinska-skilki-zh-nas-zaginulo-prichini-ta-naslidki-rozmayittya-otsinok-kilkosti-zagiblih-vid-golodomoru.html/> (дата звернення: 09.10.2023)
23. Жахлива трагедія Бабиного Яру. URL: <https://kyivyes.com.ua/uk/eternal/zahalyva-tragediya-babynogo-yaru/> (дата звернення: 27.09.2023)
24. Жертви Голодомору: 4 мільйони – чи понад 7? URL: <https://web.archive.org/web/20190227060203/https://www.radiosvoboda.org/a/28965541.html/> (дата звернення: 09.10.2023)
25. 3 протоколу засідання Раднаркому УСРР про знижений план хлібозаготівлі по Україні у розмірі 282 млн пуд. URL:

- <https://web.archive.org/web/20190119050733/http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt-1932.php/> (дата звернення: 09.10.2023)
26. За лаштунками Волині-1943. URL: <https://tsn.ua/analitika/za-lashtunkami-volini-1943-524213.html/> (дата звернення: 11.10.2023)
27. Заборона Меджлісу кримськотатарського народу. Наслідки та причини. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/research-updates/zaborona-medzhl-su-krimskotatarskogo-narodu-nasl-dki-ta-prichini/> (дата звернення: 14.10.2023)
28. Здоров А. Червоний терор у Києві на початку 1918 р.: міфи та реалії. URL: <http://surl.li/mygxd/> (дата звернення: 06.10.2023)
29. Із окупованої частини Донбасу витискають українську мову. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29345125.html/> (дата звернення: 14.10.2023)
30. Карта вбивств українців польськими партизанськими відділами на Холмщині (1942–1944 роки). URL: <https://nasze-slowo.pl/karta-vbivstv-ukrayintsiv-polskimi-p/> (дата звернення: 06.10.2023)
31. Колишній бойовик розповів про дідівщину і мародерство у військах "ДНР". URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2869843-kolisnij-bojovik-rozpoviv-pro-didivsinu-i-maroderstvo-u-vijskah-dnr.html/> (дата звернення: 14.10.2023)
32. Корюківська трагедія 1943 року: анатомія злочину. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/koryukivska-tragediya-1943-roku-anatomiya-zlochynu/> (дата звернення: 11.10.2023)
33. Кошельник А. Польсько-український конфлікт на Холмщині в роки Другої світової війни / А. Кошельник // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Історичні науки. 2008. Вип. 10. С. 454-465.

34. Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали міжнар.наук.-теорет. конф. молодих учених, 20–21 квітня 2023 р. У 2 ч. Ч. 1 / За ред.Н. Рябухи та ін. — Харків: ХДАК, 2023. С.56-57
35. Кульчицький С. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. URL: https://web.archive.org/web/20191031134756/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book%2F0002027.pdf/ (дата звернення: 09.10.2023)
36. Липовецький С. Операція «пацифікація». URL: <https://tyzhden.ua/operatsiia-patsyifikatsiia/> (дата звернення: 11.10.2023)
37. Липовецький С. Українська мова, польський чиновник і куля в його голові. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/07/6/89562/> (дата звернення: 10.10.2023)
38. Львівські науковці про історичну правду щодо збройного міжнаціонального конфлікту на Волині у 1943 році. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/899466.html/> (дата звернення: 11.10.2023)
39. Мешканці Донецька вийшли на підтримку єдності України. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25285590.html/> (дата звернення: 14.10.2023)
40. Міллер О. Засвоюючи логіку націоналізму: ставлення владних кіл імперії та громадської думки її столиць до українського національного руху в перші роки царювання Олександра II. URL: <https://web.archive.org/web/20131016044407/http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/4-MILLER%20Oleksij.htm/> (дата звернення: 05.10.2023)

41. Місило Є. Акція "Вісла". Альманах "Гомону України". Бібліотека видавництва "Гомін України". 1997. № 1997. С. 66–70.
42. Ольховський І. Зігнули Мотику. У продовження "волинської" полеміки. URL: <https://web.archive.org/web/20211119014741/https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/08/19/131464/> (дата звернення: 10.10.2023)
43. Пам'ятаймо про депортації 1944–1951 років. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/pamyataymo-pro-deportaciyi-1944-1951-rokiv/> (дата звернення: 12.10.2023)
44. Папакін Г.В. Шумський Олександр Якович. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shumskyj_O/ (дата звернення: 06.10.2023)
45. Партизанськими дорогами з командиром "Залізняком". URL: <http://surl.li/nbaom/> (дата звернення: 12.10.2023)
46. Патриляк І. Кривавий баланс. Скільки загинуло під час польсько-українського конфлікту? URL: <http://surl.li/nbaiy/> (дата звернення: 11.10.2023)
47. Пацифікація і відповідь на неї ОУН. URL: <https://uahistory.co/article/167.html/> (дата звернення: 10.10.2023)
48. Переслідування кримських татар: скільки політв'язнів з'явилося за період окупації. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/11/infografika/suspilstvo/peresliduvannya-krymskyx-tatar-skilky-politvyazniv-zyavylosya-period-okupacziyi/> (дата звернення: 14.10.2023)
49. Погіршення ситуації з правами людини у Криму станом на липень 2019 (подання до UNESCO). URL: <https://www.amnesty.org.ua/problems-z-pravamy-lyudyny-v-krymu-onovlennya-standom-na-lypen-2019/> (дата звернення: 14.10.2023)

- 50.Поліщук Ю. Емський указ 1876. URL:
<https://archive.org/details/Politychna/page/n241/mode/2up?view=theater/>
(дата звернення: 05.10.2023)
- 51.Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 1. До середини XVII століття. – 2-е вид. Київ, Либідь, 1993. С.463-464.
- 52.Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 2-е вид. Київ, Либідь, 1993. С.72-76, 479.
- 53.Прес-реліз Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України до Дня пам'яті жертв Голодоморів. URL:
https://www.idss.org.ua/arhiv/2015_26_11_press_release.pdf/ (дата звернення: 09.10.2023)
- 54.Розділ 4. Велика пауза. Радянська Україна у 1920-і: Доба українізації. URL:
https://web.archive.org/web/20080120150823/http://history.franko.lviv.ua/gryc_r4.htm/ (дата звернення: 10.10.2023)
- 55.Російська паспортизація ОРДЛО: як виглядає процес зсередини. Ексклюзивний репортаж. URL:
<https://www.radiosvoboda.org/a/30055080.html/> (дата звернення: 14.10.2023)
- 56.Російський рубль стане основною грошовою одиницею в “ЛНР”. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1647509-rosiyskiy-rubl-stane-osnovnoyu-groshovoyu-odinitseyu-v-lnr/> (дата звернення: 14.10.2023)
- 57.Самопроголошені республіки у Донецькій та Луганській областях кваліфіковано як терористичні організації. URL:
https://web.archive.org/web/20140519212238/http://www.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=138582/ (дата звернення: 14.10.2023)

58. Скакун Р. «Пацифікація»: польські репресії 1930 року в Галичині. Львів: Видавництво католицького університету, 2012. С.34
59. Смерть польського генерала від рук "бандитів з УПА" стала сигналом для акції "Вісла". URL: <http://surl.li/nbaoy/> (дата звернення: 12.10.2023)
60. Трагедія, про яку дехто не дуже хотів знати. URL: <https://web.archive.org/web/20081209085420/http://www.dt.ua/3000/3150/55411/> (дата звернення: 27.09.2023)
61. У Батурині вшанували жертв російської різанини 1708 року. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2013/11/19/139718/> (дата звернення: 04.10.2023)
62. Убивали за те, що були українцями. URL: <https://www.volyn.com.ua/news/40856-ubivali-za-te-shcho-buli-ukraintsyami.html/> (дата звернення: 11.10.2023)
63. Удар під Крутами. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1106/222/39543/> (дата звернення: 05.10.2023)
64. Українці є, а мови немає. 0,1% кримчан вчать українську в Криму. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/crimea-education-ukrainian-language/31274562.html/> (дата звернення: 14.10.2023)
65. Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921-1933 роках. Київ: МАУП, 2004. С.72
66. Унаслідок голоду у 1932-1934 роках померли 3,9 мільйона українців – дані Дослідження. URL: <https://web.archive.org/web/20200808231831/https://www.radiosvoboda.org/a/news/27389554.html/> (дата звернення: 09.10.2023)
67. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Відповідальність за вбивства в Україні з січня 2014 року по травень 2016 року. URL:

- https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Countries/UA/OHC_HRThematicReportUkraineJan2014-May2016_UA.pdf/ (дата звернення: 14.10.2023)
68. Уроки історії. Уся (не)правда про Крути. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=HlrUgQN1FbE&t=1891s/> (дата звернення: 05.10.2023)
69. Цепенда І.Є. Операція «Вісла» в польській історіографії. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2002/3/6.pdf/> (дата звернення: 12.10.2023)
70. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. URL: <http://surl.li/nazdw/> (дата звернення: 10.10.2023)
71. Штендера Є. Досліди історії УПА в Польській Народній Республіці. URL: https://web.archive.org/web/20121029025242/http://forum.ottawa-litopys.org/documents/dos0501_u.htm/ (дата звернення: 11.10.2023)
72. Що сталося зі школами в ОРДЛО за чотири роки війни? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29468806.html/> (дата звернення: 14.10.2023)
73. 73 роки від припинення політики українізації в радянській Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/954626.html/> (дата звернення: 06.10.2023)
74. Abtahi H. The Genocide Convention: The travaux préparatoires. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2008. P. 731
75. Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations. URL: <http://www.preventgenocide.org/lemkin/madrid1933-english.htm/> (дата звернення: 30.09.2023)

76. Adams M. Ecological crisis, sustainability and the psychosocial subject: beyond behaviour change. London, United Kingdom: Palgrave Macmillan, 2016. 279 p.
77. Aden Riots (1947). URL: https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-jews-in-the-islamic-world/*-COM_0000750/ (дата звернення: 27.09.2023)
78. After 20 Years, Why Has Russian Immigration to Israel Stagnated? URL: <http://surl.li/mwlla/> (дата звернення: 27.09.2023)
79. Aharoni R. Yemenite Jewry: Origins, Culture and Literature, Bloomington: Indiana University Press, 1986. pp. 121–135
80. Akçam T. A shameful act: The Armenian genocide and the question of Turkish responsibility. New York: Metropolitan Books/Holt, 2007. 483 p.
81. Alexandris A. 9 Religion or Ethnicity The identity issue of the minorities in Greece and Turkey. Crossing the Aegean. 2022. P. 117–132.
82. All I wanted was justice. URL: <https://web.archive.org/web/20160320053204/http://www.adischwartz.com/israeli-arab-conflict/all-i-wanted-was-justice/> (дата звернення: 24.09.2023)
83. America First, a phrase with a loaded anti-Semitic and isolationist history. URL: <https://www.latimes.com/politics/la-na-pol-trump-america-first-20170120-story.html/> (дата звернення: 26.09.2023)
84. Andric I. «The Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule». URL: https://books.google.com.ua/books?id=qQpaC_tluQC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false/ (дата звернення: 16.09.2023)
85. Arad G. N. America, Its Jews, and the Rise of Nazism. Indiana University Press, 2000. P.74

86. Asbridge T. *The First Crusade: A New History: The Roots of Conflict between Christianity and Islam*. Oxford University Press, USA, 2005. 448 p.
87. Azadovskii K., Egorov B. From Anti-Westernism to Anti-Semitism: Stalin and the Impact of the “Anti-Cosmopolitan” Campaigns on Soviet Culture. *Journal of Cold War Studies*. 2002. Vol. 4, no. 1. P. 66–80.
88. Bab'iāk A. *Novi ukraīns'ki muchenyky xx st.: Spovidnyky viry = Les nouveaux martyrs ukrainiens du xxe siècle : confesseurs et témoins de la foi*. Rym: vydannia Ukraīns'koho Katolyts'koho Universytetu im. sv. Klymentiiā Papy, 2001. S.237-238
89. Bad Language: Gaelic and Britain's Cultural Genocide. URL: <https://randompublicjournal.com/2018/02/20/bad-language-gaelic-and-britains-cultural-genocide/> (дата звернення: 01.10.2023)
90. Baghdad church siege leaves 52 dead. URL: <https://www.theguardian.com/world/2010/nov/01/baghdad-church-dozens-dead/> (дата звернення: 18.09.2023)
91. Baghdad church siege survivors speak of taunts, killings and explosions. URL: <https://www.theguardian.com/world/2010/nov/01/baghdad-church-siege-survivors-speak/> (дата звернення: 18.09.2023)
92. Barkey K., Katznelson I. States, regimes, and decisions: why Jews were expelled from Medieval England and France. URL: <http://surl.li/mpbrz/> (дата звернення: 22.09.2023)
93. Bar-Kochva B. *Image of the Jews in Greek Literature: The Hellenistic Period*. University of California Press, 2010. P.440
94. Barnes T. G. The 'Conquest' of Acadia, 1710: Imperial, Colonial, and Aboriginal Constructions. *The English Historical Review*. 2006. Vol. CXXI, no. 492. P. 939–940.
95. Bartolomeé Clavero. URL: <http://surl.li/jwywh/> (дата звернення: 31.07.2023)

96. Bauer Y. The Jewish emergence from powerlessness. Toronto: University of Toronto Press, 1979. 90 p.
97. Benet J. Catalunya sota el règim franquista. Barcelona: Blume, 1978. 459 p.
98. Bereść. URL: <https://www.apokryfruski.org/kultura/chelmszczyzna/beresc/> (дата звернення: 11.10.2023)
99. Bijak J., Lubman S. The Disputed Numbers: In Search of the Demographic Basis for Studies of Armenian Population Losses, 1915–1923. The Armenian Genocide Legacy. London, 2016. P. 26–43.
100. Biran M. The Qara Khitai Empire in Eurasian History: Between China and the Islamic World. Cambridge University Press, 2005. 279 p.
101. Bock A. Linguizid am Bretonischen. In: Brennos Studia Celtica Austriaca, Nr. 1/1996.
102. Boobbyer P. The Stalin era. London: Routledge, 2000. P.130
103. Booth, Douglas. Genocide perspectives. V, A global crime, Australian voices. URL: <https://tile.loc.gov/storage-services/master/gdc/gdcebookspublic/20/19/39/44/14/2019394414/2019394414.pdf> (дата звернення: 31.07.2023)
104. Bournoutian G. A. A Concise History of the Armenian People: From Ancient Times to the Present. Mazda Publishers, 2002. p.191
105. Brett M. The rise of the Fatimids: The world of the Mediterranean and the Middle East in the fourth century of the Hijra, tenth century CE. Leiden: Brill, 2001. 497 p.
106. Brewer, David «The Greek War of Independence: the struggle for freedom from Ottoman oppression and the birth of the modern Greek nation». URL: <https://archive.org/details/greekwarofindepe0000brew/page/164/mode/2up/> (дата звернення: 17.09.2023)

107. Bridgman J. The Revolt of the Hereros. University of California Press, 1981. 184 p.
108. Brumlik M. Aus Katastrophen lernen? Grundlagen zeitgeschichtlicher Bildung in menschenrechtlicher Absicht. Berlin: Philo Verlag, 2004. 188 s.
109. Brzezinski Z. Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century. Simon and Schuster, 2010. P.10
110. Buckner P. A. Atlantic Canada before Confederation. Fredericton: Acadiensis Press, 1985. 355 p.
111. Cameron E. Waldenses: Rejections of holy church in medieval Europe. Oxford, UK: Blackwell Publishers, 2000. PP. 264–284
112. Canard M. Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe et XIe siècles. Revue des études byzantines. 1961. Vol. 19, no. 1. P. 284–314. URL: <https://doi.org/10.3406/rebyz.1961.1264/> (дата звернення: 06.09.2023).
113. Carey H. M. Believing in Australia: A cultural history of religions. St. Leonards, NSW: Allen & Unwin, 1996. 270 p.
114. Carner Talia «A comprehensive analysis of gendercide in China». URL: <http://www.taliacarner.com/gendercide.pdf/> (дата звернення: 01.08.2023)
115. Carroll W. H. The glory of Christendom. Front Royal, VA: Christendom Press, 1993. 774 p.
116. Cave A. A. Genocide in the Americas. The Historiography of Genocide. London, 2008. P. 273–295.
117. Century of genocide: Critical essays and eyewitness accounts / ed. by T. Samuel, P. W. S, C. I. W. 2nd ed. New York: Routledge, 2004. 507 p.
118. Cesare Baronio «Annales ecclesiastici». URL: <http://surl.li/mhlhn/> (дата звернення: 13.09.2023)

119. CGS 1st Workshop: “Cultural Genocide” and the Japanese Occupation of Korea. URL: https://web.archive.org/web/20070307095928/http://www.cgs.c.u-tokyo.ac.jp/workshops_e/w_2004_02_23_e.html/ (дата звернення: 02.10.2023)
120. Chalk F., Jonassohn K. The History and Sociology of Genocide: Analyses and Case Studies, Yale University Press, 1990. 480 p.
121. Chanes J. Antisemitism: A Reference Handbook. ABC-CLIO, 2004. P.72
122. Charny Israel W. Encyclopedia of Genocide. Bloomsbury Academic, 2000. P.176
123. China Has Chosen Cultural Genocide in Xinjiang—For Now. URL: https://foreignpolicy.com/2018/09/19/china-has-chosen-cultural-genocide-in-xinjiang-for-now/#cookie_message_anchor/ (дата звернення: 02.10.2023)
124. Chou, Mark «Theorising democide: why and how democracies fail». Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York, NY: Palgrave Macmillan, 2013. 96 p.
125. Christopher M. Twentieth-century Irish drama: Mirror up to nation. Manchester: Manchester University Press, 1997. 278 p.
126. Clair W. St. That Greece Might Still be Free: The Philhellenes in the War of Independence. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=NphFnF2RRKUC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false/> (дата звернення: 17.09.2023)
127. Clavero B. Genocide Or Ethnocide, 1933-2007: How to Make, Unmake, and Remake Law with Words. URL: <http://surl.li/mnhzw/> (дата звернення: 16.08.2023)

128. Cofiwch Dryweryn: A Welsh History of Oppression. URL: <https://www.cherwell.org/2020/07/19/cofiwch-dryweryn-a-welsh-history-of-oppression/> (дата звернення: 30.09.2023)
129. Cole, Wayne S. Charles Lindbergh and the Battle Against American Intervention in World War II. New York: Harcourt Brace Jovanovich. 1974. pp. 171-174
130. Concentration camps. URL: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages/%5CC%5CO%5CConcentrationcamps.htm/> (дата звернення: 02.10.2023)
131. Conquest R. The Harvest of Sorrow. Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York, Oxford University Press, 1986. 408 p.
132. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/cppcg/cppcg_ph_e.pdf/ (дата звернення: 31.07.2023)
133. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-prevention-and-punishment-crime-genocide/> (дата звернення 13.08.2023)
134. Costen M. D. The Cathars and the Albigensian Crusade. Manchester, U.K: Manchester University Press, 1997. 229 p.
135. Courtois S. The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression. URL: <http://surl.li/mniek/> (дата звернення: 14.08.2023)
136. Courtois S., Paczkowski A., Werth N., Margolin J.-L. The Black Book of Communism. Harvard University Press, 1999. P. 160-470
137. Cox John «To Kill a People: Genocide in the Twentieth Century». New York: Oxford University Press, 2017. 258 p.
138. Crystal D. Language Death. Cambridge University Press, 2000. 208 p.

139. Cultural Genocide.
http://www.genocide-museum.am/eng/cultural_genocide.php/ (дата звернення: 30.09.2023)
140. Cultural genocide: The Broken Harp, Identity and Language in Modern Ireland, by Tomás Mac Síomóin. URL: <http://surl.li/mycgx/> (дата звернення: 01.10.2023)
141. Dadrian V. N. The Armenian Genocide: an interpretation. America and the Armenian Genocide of 1915. 2004. P. 52–100.
142. Déclaration des Nations Unies sur les droits des peuples autochtones. URL: <http://surl.li/mybtd/> (дата звернення: 30.09.2023)
143. Dennis George T. «The letters of Manuel II Palaeologus». URL: <https://books.google.com.ua/books?id=AdbgOudLnj4C&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> / (дата звернення: 15.09.2023)
144. Denying Ethnic Identity. The Macedonians of Greece. URL: <https://www.hrw.org/report/1994/05/01/macedonians-greece/> (дата звернення: 02.10.2023)
145. Dirk Moses A. «Empire, Colony, Genocide. Conquest, Occupation, and Subaltern Resistance in World History». Berghahn Books, 2008. P. 8-9
146. Drost P. N. The Crime of State. Vol. II Genocide. United Nations Legislation on International Criminal Law. URL: <http://surl.li/lkree/> (дата звернення: 15.08.2023)
147. Eade J., Katić M. Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe: Crossing the Borders. Taylor & Francis Group, 2016. 204 p.
148. Education, the decline of Welsh and why communities matter more than classrooms. URL: <https://nation.cymru/opinion/education-the-decline-of-welsh-and-why-communities-matter-more-than-classrooms/> (дата звернення: 01.10.2023)

149. Edwards T. S., Kelton P. Germs, Genocides, and America's Indigenous Peoples. *Journal of American History*. 2020. Vol. 107, no. 1. P. 52-76.
150. Egypt bomb kills 21 at Alexandria Coptic church. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-12101748/> (дата звернення: 18.09.2023)
151. Egyptian Security Guards Withdrew One Hour Before Church Blast, Say Eyewitnesses. URL: https://web.archive.org/web/20110105194825/http://english.freecopts.net/english/index.php?option=com_content&task=view&id=1180&Itemid=1/ (дата звернення: 18.09.2023)
152. Elephantine Papyri: Petition to Bagoas. URL: https://web.archive.org/web/20110723173238/http://www.kent.net/DisplayedDynasties/Petition_to_Bagoas.htm/ (дата звернення: 20.09.2023)
153. Ellman M. Soviet Repression Statistics: Some Comments. URL: <https://web.archive.org/web/20180427044908/https://pdfs.semanticscholar.org/d4ac/a67ff06f3902c7b95b9eff2562f223f16c2b.pdf/> (дата звернення: 29.09.2023)
154. *Encyclopaedia Judaica yearbook*. Jerusalem: Encyclopaedia Judaica, 1973. pp.144-145
155. Ethnocide. URL: <https://web.archive.org/web/20120707083552/http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/ethnocide.htm/> (дата звернення: 01.08.2023)
156. Extremists destroy Jonah's tomb, officials say. URL: <https://edition.cnn.com/2014/07/24/world/iraq-violence/> (дата звернення: 18.09.2023)

157. Eyewitness: Baghdad church siege. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-11666557/> (дата звернення: 18.09.2023)
158. Fawaz, Leila Tarazi «Occasion for War: Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860». I.B.Tauris & Company, 1995. p. 320.
159. Feierstein, Daniel. Genocide as social practice: reorganizing society under the Nazis and Argentina's military juntas. URL: <https://tile.loc.gov/storage-services/master/gdc/gdcebookspublic/20/19/66/80/22/2019668022/2019668022.pdf/> (дата звернення: 31.07.2023)
160. Fein H. Genocide: A Sociological Perspective. Sage Publications, London, UK, 1990. 126 p.
161. Fenelon, James V. Culturicide, resistance, and survival of the Lakota ("Sioux Nation") / James V. Fenelon. New York: Garland Pub., 1998. 422 p.
162. Finch-Race, Daniel A. French ecocriticism: from the early modern period to the twenty-first century. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang Edition, 2017. 294 p.
163. Finkel C. Osman's Dream. John Murray, 2005. P. 213
164. Flannery E. H. The anguish of the Jews: Twenty-three centuries of antisemitism. New York: Paulist Press, 2004. 369 p.
165. For the first time in 1600 years, no Masses said in Mosul. URL: <https://www.catholicworldreport.com/2014/06/30/for-the-first-time-in-1600-years-no-masses-said-in-mosul/> (дата звернення: 18.09.2023)
166. Francis asks forgiveness for Waldensian persecutions, killings. URL: <https://www.ncronline.org/blogs/ncr-today/francis-asks-forgiveness-waldensian-persecutions-killings/> (дата звернення: 15.09.2023)

167. Frank D.H.; Leaman O. The Cambridge companion to medieval Jewish philosophy. Cambridge: Cambridge University Press. 2003. p.137-138
168. Gabriel A. Les "Vaudois": Naissance, vie et mort d'une dissidence, XIIme-XVIme siècles. Turin: A. Meynier, 1989. 252 p.
169. Gabriel A. The Waldensian dissent: Persecution and survival, c. 1170-c. 1570. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1999. 234 p.
170. Gallagher A. Genocide and its Threat to Contemporary International Order. New York, Palgrave Macmillan, 2013. 240 p.
171. Garland L. Byzantine empresses: Women and power in Byzantium, AD 527-1204. London: Routledge, 1999. P. 208
172. Gat M. Jewish Exodus from Iraq, 1948-1951. Taylor & Francis Group, 2013. P.18
173. Gellately R. «The specter of genocide: mass murder in historical perspective». URL: <https://archive.org/details/specterofgenocid00robe/page/n7/mode/2up/>
(дата звернення 13.08.2023)
174. Genocide. Origins And Evolution Of The Concept. URL: <https://web.archive.org/web/20201201061126/https://science.jrank.org/pages/9496/Genocide-Origins-Evolution-Concept.html/> (дата звернення: 05.08.2023)
175. Genocide: Conceptual and Historical Dimensions ed. George Andreopoulos. URL: https://books.google.co.uk/books?id=e5I34DePIxYC&pg=PA64&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/
(дата звернення: 16.08.2023)
176. German Official Says Namibia Herero Killings Were 'Genocide' And Part Of 'Race War'. URL: <https://www.ibtimes.com/german->

[official-says-namibia-herero-killings-were-genocide-part-race-war-2000764/](#) (дата звернення: 28.09.2023)

177. Germany admits Namibia genocide. URL: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/3565938.stm/> (дата звернення: 28.09.2023)
178. Germany agrees to pay Namibia €1.1bn over historical Herero-Nama genocide. URL: <https://www.theguardian.com/world/2021/may/28/germany-agrees-to-pay-namibia-11bn-over-historical-herero-nama-genocide/> (дата звернення: 28.09.2023)
179. Germany Confronts the Forgotten Story of Its Other Genocide. URL: <https://www.wsj.com/articles/germany-confronts-the-forgotten-story-of-its-other-genocide-1501255028/> (дата звернення: 27.09.2023)
180. Germany returns skulls from colonial-era massacre to Namibia. URL: <https://web.archive.org/web/20200423110046/https://af.reuters.com/article/topNews/idAFKCN1LE1XR-OZATP?feedType=RSS&feedName=topNews/> (дата звернення: 28.09.2023)
181. Ghanea-Hercock N. Review of secondary literature in English on recent persecutions of Bahá'ís in Iran. URL: https://bahai-library.com/ghanea-hercock_literature_persecutions_bahai/ (дата звернення: 02.10.2023)
182. Gilly W. S. Narrative of an Excursion to the Mountains of Piemont, and Researches Among the Vaudois, Or Waldenses». URL: <http://surl.li/mhbei/> (дата звернення: 13.09.2023)
183. Gorsky J. Exiles in Sepharad: The Jewish Millennium in Spain. URL: https://books.google.co.uk/books?id=964eCAAAQBAJ&pg=PT26&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/ (дата звернення: 22.09.2023)

184. Graetz M. The Jews in nineteenth-century France: From the French Revolution to the Alliance israélite universelle. Stanford: Stanford University Press, 1996. p. 208
185. Granada. URL: <https://web.archive.org/web/20101224005745/http://jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=412&letter=G&search=Granada/> (дата звернення: 22.09.2023)
186. Great Britain. Colonial Office. Palestine: Disturbances in May, 1921. Reports of the Commission of Inquiry with correspondence relating thereto ... London: H. M. Stationery office, 1921. 64 p.
187. Greece's invisible minority - the Macedonian Slavs. URL: <https://www.bbc.com/news/stories-47258809/> (дата звернення: 02.10.2023)
188. Greenberg M. The Hebron Massacre of 1929: A Recently Revealed Letter of a Survivor. URL: <http://hebron1929.info/Hebronletter.html/> (дата звернення: 27.09.2023)
189. Grenier J. The Far Reaches of Empire: War in Nova Scotia, 1710–1760. URL: https://books.google.com.ua/books?id=TXoCBQAAQBAJ&pg=PP1&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/ (дата звернення: 27.09.2023)
190. Grenke A. God, Greed, and Genocide: The Holocaust through the Centuries. New Academia Publishing, LLC, 2005. P.199
191. Gründer H. Genozid oder Zwangsmodernisierung? – Der moderne Kolonialismus in universalgeschichtlicher Perspektive. Genozid und Moderne. Wiesbaden, 1998. P. 135–151.
192. Hancock I. Romanies and the Holocaust: a reevaluation and an overview. The Historiography of the Holocaust. Palgrave-Macmillan, New York 2004, pp. 383-396

193. Harff B., Gurr T. R. «Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945». International Studies Quarterly, Volume 32, Issue 3, September 1988, p. 359–371.
194. Heart of Darkness by Joseph Conrad. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/219/> (дата звернення: 28.09.2023)
195. Hirschler K. The Jerusalem Conquest of 492/1099 in the Medieval Arabic Historiography of the Crusades: From Regional Plurality to Narrative. Crusades. 2014. Vol. 13, no. 1. P. 37–76. URL: <https://doi.org/10.1080/28327861.2014.12220390/> (дата звернення: 06.09.2023).
196. Historic Armenian monuments were obliterated. Some call it 'cultural genocide'. URL: <https://www.latimes.com/entertainment-arts/story/2019-11-07/armenian-monuments-azerbaijan/> (дата звернення: 02.10.2023)
197. History of the Jewish Community in Libya. URL: <https://web.archive.org/web/20060718035942/http://sunsite.berkeley.edu/JewsofLibya/LibyanJews/thejews.html/> (дата звернення: 27.09.2023)
198. Hochschild A. Schatten über dem Kongo. Klett-Cotta, 2000. 494 p.
199. Holocaust Remembrance Day — a somber anniversary. URL: <https://blogs.timesofisrael.com/holocaust-remembrance-day-a-somber-anniversary/> (дата звернення: 25.09.2023)
200. Horowitz I. L. Genocide: State Power and Mass Murder (Issues in Contemporary Civilization). 2nd Edition. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1977. 96 p.
201. Hovannisian R. G. Armenian People from Ancient to Modern Times: Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century. Macmillan Publishers Limited, 1996. P.247-248

202. How Arabs stole Jewish property. URL: <https://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4068854,00.html/> (дата звернення: 24.09.2023)
203. Huttenbach Henry R. «Locating the Holocaust on the genocide spectrum: towards a methodology of definition and categorization». Holocaust and Genocide Studies, Volume 3, Issue 3, 1988. P. 289–303
204. Inalcik H. The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600. Phoenix Press, 2001. 272 p.
205. International Criminal Court (ICC), Office of the Prosecutor. "Policy on Cultural Heritage". URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20210614-otp-policy-cultural-heritage-eng.pdf/> (дата звернення: 15.08.2023)
206. Iraq Christians flee as Islamic State takes Qaraqosh. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-28686998/> (дата звернення: 18.09.2023)
207. Iraqi Christians flee after Isis issue Mosul ultimatum. URL: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-28381455/> (дата звернення: 18.09.2023)
208. ISIS Captures Largest Christian Town In Iraq And Several Others, Thousands Of Minorities Flee. URL: <https://www.ibtimes.com/isis-captures-largest-christian-town-iraq-several-others-thousands-minorities-flee-1651618/> (дата звернення: 18.09.2023)
209. Isis militants destroy 2,000-year-old statue of lion at Palmyra. URL: <https://www.theguardian.com/world/2015/jul/02/isis-militants-destroy-palmyra-stone-lion-al-lat/> (дата звернення: 02.10.2023)
210. Islamic world. The Almohad dynasty. URL: <https://web.archive.org/web/20071213154933/http://www.britannica.com/eb/article-26925/> (дата звернення: 22.09.2023)

211. Jacobs S. L. Lemkin on Genocide. Lexington Books/Fortress Academic, 2012. P.71
212. Jews in Islamic Countries: Syria. URL: https://www.jewishvirtuallibrary.org/jews-of-syria#google_vignette/ (дата звернення: 27.09.2023)
213. Johnson D. Kongo: Kriege, Korruption und die Kunst des Überlebens. Brandes & Apsel; 2., Bearb. u. erg. Edition. 2014. 264 s.
214. Johnson P. A history of the Jews. New York: Harper & Row, 1987. P. 358-359
215. Jonassohn K. Genocide and gross human rights violations in comparative perspective. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1998. 338 p.
216. Jonathan H. Byzantium and the Crusades. London: Hambledon and London, 2003. 259 p.
217. Jones A. Genocides of Indigenous Peoples. Genocide. Third edition. | Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2016. P. 147–199.
218. Josephus, Judaism, and Christianity/ed. by Louis H. Feldman, Gōhei Hata. Leiden: Brill, 1987. P.18
219. Judge Edward H. «Easter in Kishinev: Anatomy of a Pogrom», reissue, illustrated. NYU Press, 1995. P. 42—47.
220. Kakar M. H. Afghanistan: The Soviet Invasion and the Afghan Response, 1979-1982. Berkeley: University of California Press, 1995. URL: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft7b69p12h/> (дата звернення: 18.08.2023)
221. Kamen H. The Spanish Inquisition: a Historical Revision. Yale University Press, 1998. 369 p.

222. Katz S. T. The Holocaust in Historical Context: Volume 1: The Holocaust and Mass Death before the Modern Age. Oxford University Press, 1994. 720 p.
223. Khanbaghi A. The Fire, the Star and the Cross: Minority Religions in Medieval and Early Modern Iran. London, I.B. Tauris & Co. Ltd, 2006. PP.88-93
224. Kiernan B. Blood and soil: a world history of genocide and extermination from Sparta to Darfur. URL: https://archive.org/details/bloodan_kie_2007_00_0326/page/n5/mode/2up/ (дата звернення: 10.08.2023)
225. Kiste J. V. d. The Romanovs, 1818-1959: Alexander II of Russia and his family. Stroud, Gloucestershire: Sutton Pub., 1998. P. 104
226. Kitchen M. Third Reich: A Concise History. History Press Limited, 2011. 192 p.
227. Knecht, R. J. «Francis I». Cambridge University Press, 1984. P.405
228. Konieczny Z. Był taki czas: U źródeł akcji odwetowej w Pawłokomie. Przemysł: Polskie Tow. Historyczne, Oddz. w Przemysłu, 2000. S. 34-61
229. Kostick C. The siege of Jerusalem: Crusade and conquest in 1099. London: Continuum, 2009. 211 p.
230. Kuper L. «Genocide: It's Political Use in the Twentieth Century». New Haven, Conn.: Yale University Press, 1981. 255 p.
231. Landau L. Le Massacre de la Saint-Valentin. URL: <http://judaisme.sdv.fr/histoire/antisem/peste/stval.htm/> (дата звернення: 23.09.2023)
232. Lemkin Raphael «Genocide». American Scholar, Volume 15, no. 2 (April 1946), p. 227-230. URL:

<http://www.preventgenocide.org/lemkin/americanscholar1946.htm/> (дата звернення: 12.08.2023)

233. Lemkin Raphael. Axis Rule In Occupied Europe: Laws Of Occupation, Analysis Of Government, Proposals For Redress. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015005077436&seq=11/> (дата звернення: 11.08.2023)
234. Leonard T. C. "When news is not enough: American media and Armenian deaths". America and the Armenian Genocide of 1915. Cambridge University Press. 2004. P. 294–308.
235. Levene M. Genocide in the Age of the Nation State: Volume 1: The Meaning of Genocide. I.B.Tauris, 2005 p. 35
236. Levin I. Locked Doors: The Seizure of Jewish Property in Arab Countries. Praeger Publishers, 2001. 288 p.
237. Lotter F. Rintfleisch-Verfolgung, 1298. URL: https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Rintfleisch-Verfolgung,_1298/ (дата звернення: 22.09.2023)
238. Lowney C. A Vanished World: Muslims, Christians, and Jews in Medieval Spain. Oxford University Press, USA, 2006. pp. 124-125
239. Luck E. C. Cultural Genocide and the Protection of Cultural Heritage. URL: https://www.getty.edu/publications/pdfs/CulturalGenocide_Luck.pdf/ (дата звернення: 11.08.2023)
240. MacFarquhar R. Mao's Last Revolution. Foreign Affairs. 1966. Vol. 45, no. 1. P. 112.
241. Madigan P. Byzantium and the Crusades (Second Edition). By Jonathan Harris. Pp. xiv, 270, London/NY, Bloomsbury, 2014. P. 769–770
242. Mansel P. Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924. John Murray Publishers, 1995. P. 13-15

243. Martin T. The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. URL: <https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/3229636/Martin%201998.pdf?sequence=2/> (дата звернення: 29.09.2023)
244. Maybury-Lewis D. Genocide against Indigenous Peoples. Annihilating Difference. 2002. P. 43–53.
245. McCabe, J. D. Cross and crown; or, the sufferings and triumphs of the heroic men and women who were persecuted for the religion of Jesus Christ. URL: <https://archive.org/details/crosscrownorsuf00mcca/page/66/mode/2up/> (дата звернення: 14.09.2023)
246. Meducki St., Wrona Z. Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 roku. T. 1. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 1992, s. 201.
247. Meron Y. Why Jews Fled the Arab Countries. URL: <https://www.meforum.org/263/why-jews-fled-the-arab-countries/> (дата звернення: 27.09.2023)
248. Metcalfe A. Muslims of Medieval Italy. Edinburgh University Press, 2009. 336 p.
249. Michael R. History of Catholic Antisemitism: The Dark Side of the Church. Palgrave Macmillan, 2008.
250. Miletic L. «Разорението на тракийскитѣ Българи прѣзъ 1913 година». София, Държавна печатница, 1918. 344 с.
251. Mission und Macht im Wandel politischer Orientierungen: Europäische Missionsgesellschaften in politischen Spannungsfeldern in Afrika und Asien zwischen 1800 und 1945 / ed. by H. U. v. der, S. Holger. Stuttgart: Steiner, 2005. P. 394
252. Military Service in Russia. URL: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Military_Service_in_Russia/ (дата звернення: 23.09.2023)

253. Mormando F. The preacher's demons: Bernardino of Siena and the social underworld of early Renaissance Italy. Chicago: University of Chicago Press, 1999. 364 p.
254. Morris B. Righteous victims: A history of the Zionist-Arab conflict, 1881-2001. New York: Vintage Books, 2001. P.10-11, 116
255. Müller G. Antisemitismus VI. In: Theologische Realenzyklopädie, Studienausgabe Band I, 1993, S. 142–154
256. Mumm P.-A. Sprachen, Völker und Phantome: sprach- und kulturwissenschaftliche Studien zur Ethnizität. Berlin; Boston: Walter de Gruyter GmbH, 2018. 359 p.
257. Muslim-Western Tensions Persist. Common Concerns about Islamic Extremism. URL: <https://www.pewresearch.org/global/2011/07/21/muslim-western-tensions-persist/> (дата звернення: 25.09.2023)
258. Nagonka antysemicka. W: Historia PRL. T. 13: 1968. New Media Concept, 2009, s. 18–23.
259. Nathans E., Majer D. "Non-Germans" under the Third Reich. P.113, 116, 118.
260. Nathans E., Majer D. "Non-Germans" under the Third Reich: The Nazi Judicial and Administrative System in Germany and Occupied Eastern Europe, with Special Regard to Occupied Poland, 1939-1945. The American Journal of Legal History. 2005. Vol. 47, no. 1. P. 113.
261. Nichanian M. Détruire les Arméniens: Histoire d'un génocide. Paris: Presses universitaires de France, 2015. 272 p.
262. Nicol D. M. Byzantium and Venice: A study in diplomatic and cultural relations. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. P. 106-107
263. Nicolle D. Dorduncu Hacli Seferi 1202-04. Is Bankasi, 2013. 95 p.

264. Olusoga D. Dear Pope Francis, Namibia was the 20th century's first genocide. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/apr/18/pope-francis-armenian-genocide-first-20th-century-namibia/> (дата звернення: 27.09.2023)
265. Oxford English Dictionary "Genocide" citing Sunday Times, 21 October 1945. URL: https://www.oed.com/dictionary/genocide_n?tab=factsheet#3073666/ (дата звернення: 11.08.2023)
266. Palmer A., Chalk F., Jonassohn K. The History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies. The British Journal of Sociology. 1993. P. 155.
267. Palmyra: Will ISIS bulldoze ancient Syrian city? URL: <https://edition.cnn.com/2015/05/15/middleeast/syria-palmyra-isis/> (дата звернення: 02.10.2023)
268. Pamuk Ş. Uneven Centuries: Economic Development of Turkey since 1820. Princeton University Press, 2018. 368 p.
269. Part I: Historical Survey. URL: <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/section5.htm#p17/> (дата звернення: 10.08.2023)
270. Pavlakis D. British Humanitarianism and the Congo Reform Movement, 1896-1913. URL: <http://surl.li/mxajy/> (дата звернення: 28.09.2023)
271. Pavlovich S. K. Serbia: The History Behind the Name. Hurst & Co., 2002. pp. 19-20
272. Pegg M. G. Most Holy War: The Albigensian Crusade and the Battle for Christendom. Oxford University Press, 2007. P.195
273. Perry M., Schweitzer F.M. Anti-Semitism: Myth and Hate from Antiquity to the Present. Palgrave Macmillan. 2002. p. 267-268

274. Perry V. P. Charles A. Lindbergh 1902–1974. In Vitro. 1975. Vol. 11, no. 5. P. 247–250.
275. Philippopoulos-Mihalopoulos A. Law and ecology: new environmental foundations. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2011. 256 p.
276. Plank G. An Unsettled Conquest: The British Campaign against the Peoples of Acadia. URL: https://books.google.com.ua/books?id=ZoVaDwAAQBAJ&pg=PP1&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (дата звернення: 27.09.2023)
277. Pliny the Elder «The Natural History». URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0137%3Abook%3D6&force=y/> (дата звернення: 20.09.2023)
278. Pofalla B. Weiße Männer, weiße Flecken. URL: <https://www.welt.de/kultur/article186570228/Postkolonialismus-Weisse-Maenner-weiße-Flecken.html/> (дата звернення: 29.09.2023)
279. Pohl J. O. Ethnic cleansing in the USSR, 1937-1949. Westport, Conn: Greenwood Press, 1999. pp. 9-20
280. Poland: The Jewish Question. URL: <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,840966,00.html/> (дата звернення: 25.09.2023)
281. Policy on Cultural Heritage. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/itemsDocuments/20210614-otp-policy-cultural-heritage-eng.pdf/> (дата звернення: 08.08.2023)
282. Porter J. N. «The Genocidal Mind: Sociological and Sexual Perspectives». University Press of America, 2006. 267 p.
283. Power S. Problem from Hell: America and the Age of Genocide. HarperCollins Publishers Limited, 2020. 656 p.

284. Presle W. B. d. Grèce depuis la conquête romaine jusqu'à nos jours. Paris: Firmin Didot Frères, 1860. 589 p.
285. Prestwich M. Edward I. Yale University Press, 1997. P. 348
286. Prime Minister Winston Churchill's broadcast to the world about the meeting with President Roosevelt. URL: <https://www.ibiblio.org/pha/policy/1941/410824a.html/> (дата звернення: 01.08.2023)
287. Raphael J.F. The Myth of the Jewish Race. Wayne State University Press. 1989. p. 178
288. Redrawing nations: Ethnic cleansing in East-Central Europe, 1944-1948 / ed. by T. Philipp, S. A. Lanham, Md: Rowman & Littlefield, 2001. p. 174
289. Reff D. T., Stannard D. E. American Holocaust: Columbus and the Conquest of the New World. The American Historical Review. 1994. Vol. 99, no. 1. P.189
290. Reid J. G. Nova Scotia: A pocket history. Halifax: Fernwood Pub., 2009. 160 p.
291. Revealed: new evidence of China's mission to raze the mosques of Xinjiang. URL: <https://www.theguardian.com/world/2019/may/07/revealed-new-evidence-of-chinas-mission-to-raze-the-mosques-of-xinjiang/> (дата звернення: 02.10.2023)
292. Riley-Smith J. Rethinking the Crusades. The Preface to the fourth edition of What Were the Crusades? URL: https://web.archive.org/web/20171026064656/http://www.ignatiusinsight.com/features2009/jrsmith_crusadespref_jun09.asp/ (дата звернення: 05.09.2023)
293. Rise of Anti-Semitism in the Ukraine threatens Jewish pilgrimages to Uman. URL: <http://surl.li/mwnng/> (дата звернення: 25.09.2023)

294. Rodogn D. Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815-1914. URL: https://books.google.com.ua/books?id=FgVlwtgT2QoC&pg=PA67&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false/ (дата звернення: 17.09.2023)
295. Rome Statute of the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf/> (дата звернення: 19.08.2023)
296. Rosenthal H., Rosenthal M. Kishinef (Kishinev). URL: <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/9350-kishinef-kishinev/> (дата звернення: 25.09.2023)
297. Roudometof V. Globalization and Orthodox Christianity: The Transformations of a Religious Tradition. Taylor & Francis Group, 2013. 228 p.
298. Rudnyckyj J. B. Linguicide, Auflage. Ukrainian Technological University, Winnipeg/München 1976.
299. Rummel R. J. Death by Government. Transactions Publishers, 1994. 496 p.
300. Rummel R. J. Democide: Nazi genocide and mass murder. New Brunswick (U.S.A.): Transaction Publishers, 1992. P.41
301. Russell Diana; Harmes Roberta A. Femicide in Global Perspective. Teachers College Press, 2001. 209 p.
302. Russian Civil War. URL: https://yivoencyclopedia.org/article.aspx/Russian_Civil_War/ (дата звернення: 25.09.2023)
303. Samuel M. Blood accusation: The strange history of the Beiliss case. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1966. 286 p.
304. Sanford V. Guatemala: Del Genocidio Al Femicidio/From Genocide to Femicide. F&G Editores, 2008. 87 p.

305. Sarkin-Hughes J. Colonial genocide and reparations claims in the 21st century: The socio-legal context of claims under international law by the Herero against Germany for genocide in Namibia, 1904-1908. Westport, Conn: Praeger Security International, 2008. 32 p.
306. Schabas W. Genocide in International Law: The Crimes of Crimes. URL: <http://surl.li/jwyrp/> (дата звернення: 31.07.2023)
307. Scharf J. T. History of Delaware, 1609-1888. Lewes, De: Delmarva Roots, 2001.
308. Schatten über dem Kongo: Die Geschichte eines der großen, fast vergessenen Menschheitsverbrechen. 6th ed. Klett-Cotta, 2001. 494 p.
309. Scholz B. W. The Cambridge Illustrated History of the Middle Ages, 950–1250. History: Reviews of New Books. 1998. Vol. 26, no. 3. P. 141. URL: <https://doi.org/10.1080/03612759.1998.10528135/> (дата звернення: 15.09.2023)
310. Shahrzad M. Kurdish Women in the Zone of Genocide and Gendercide. Al-Raida, 2003.
311. Shaw M. What is Genocide? URL: <http://surl.li/jwyql/> (дата звернення: 31.07.2023)
312. Shimun M. E. The Assyrian Tragedy. Xlibris, 2010. 88 p.
313. Shkandrij M. Ukrainian Nationalism: Politics, Ideology, and Literature, 1929-1956. Yale University Press, 2015. 344 p.
314. Sibly M. D., Sibly W. A. Chronicle of William of Puylaurens: The Albigensian Crusade and Its Aftermath. Boydell & Brewer, Incorporated, 2003. 162 p.
315. Sibly W. A., Sibly M. D. The History of the Albigensian Crusade: Peter of les Vaux-de-Cernay's 'Historia Albigensis'. Boydell Press, 1998. P.156-215
316. Sir George William Rendel (British Diplomat). URL: <http://surl.li/lratw/> (дата звернення: 20.08.2023)

317. Skutnabb-Kangas T. Language, Literacy and Minorities. The Minority Rights Group, London 1990. 34 p.
318. Smith M. The Aztecs, 2nd Edition. Malden, MA: Blackwell Publishing, 2009. P. 275
319. Special report: The rise of the right in Europe. URL: <https://www.sbs.com.au/news/article/special-report-the-rise-of-the-right-in-europe/iqpj44py2/> (дата звернення: 25.09.2023)
320. Stafford R. S. The Tragedy of the Assyrians. Gorgias Press LLC, 2006. pp. 154-155
321. Staub E. The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence. Cambridge University Press, 1989. P.8
322. Stein S. D. Ethnocide. URL: <https://web.archive.org/web/20120707083552/http://www.ess.uwe.ac.uk/genocide/ethnocide.htm/> (дата звернення: 31.07.2023)
323. Stillman N. A. The Jews of Arab Lands in Modern Times. Jewish Publication Society of America, 2003. P.145
324. Strayer J. R. The Albigensian Crusades. New York: Dial Press, 1971. PP.62-147
325. Sumption J. The Albigensian Crusade. London: Faber, 1978. 269 p.
326. Syrnyk J. Jeszcze raz o Zawadce Morochoowskiej. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/teksty/69852,Jeszcze-raz-o-Zawadce-Morochoowskiej.html/> (дата звернення: 11.10.2023)
327. Tcherikover V. Hellenistic civilization and the Jews. Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1966. 566 p.
328. The encyclopedia of world religions / ed. by Ellwood R. S., Alles G. D. New York: Facts on File, 1998. 390 p.
329. The Guardian view on... cultural genocide. URL: <https://www.opendemocracy.net/en/opendemocracyuk/guardian-view-on-cultural-genocide/> (дата звернення: 01.10.2023)

330. The Kielce Pogrom (July 4, 1946) by Bozena Szaynok. URL: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-kielce-pogrom/> (дата звернення: 24.09.2023)
331. The origins of Genocide/ Genocide: A Comprehensive Introduction, Third Edition. By Adam Jones, Ph.D. Routledge/Taylor & Francis Publishers, 2017. URL: http://www.genocidetext.net/gaci_origins.pdf/ (дата звернення: 15.08.2023)
332. The Palestine Riots and Massacres of 1929. URL: https://zionism-israel.com/Palestine_Massacre_riots_of_1929.htm/ (дата звернення: 27.09.2023)
333. The Virus of Arab Anti-Semitism. URL: <https://www.newsweek.com/virus-arab-anti-semitism-82319/> (дата звернення: 25.09.2023)
334. The Visigoths: Studies in culture and society / ed. by F. Alberto. Leiden: Brill, 1999. pp. 29-31
335. Thompson John L.; Quets Gail A., Kriesberg L. (ed.), "Genocide and Social Conflict: A Partial Theory and Comparison", Research in Social Movements, Conflicts and Change, Greenwood, CN, 1990. P. 245–266
336. Three killed in Egypt church riot. URL: http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4366232.stm/ (дата звернення: 18.09.2023)
337. Totten S., Jacobs S. L. Pioneers of genocide studies. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers., 2002. 617 p.
338. Treadgold W., Nicol D. M. Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations. The American Historical Review. 1990. Vol. 95, no. 5. P. 1519.

339. Tull C. J. Father Coughlin and the new deal. New York: Syracuse University Press, 1965. P.197
340. Tyerman C. God's War: A New History of the Crusades. Harvard University Press, 2006. p. 281-288
341. Ümit Ü. U. Team America: Genocide Prevention? Genocide Studies and Prevention: An International Journal: Vol.6: Iss.1: Article 4. URL: <https://digitalcommons.usf.edu/gsp/vol6/iss1/4/> (дата звернення: 19.08.2023)
342. Urban S. Anti-Semitism In Germany Today: Its Roots And Tendencies. URL: <https://www.jcpa.org/phas/phas-urban-f04.htm/> (дата звернення: 25.09.2023)
343. Vahakn N. Dadrian «A typology of genocide». URL: <https://www.jstor.org/stable/41421531/> (дата звернення: 15.08.2023)
344. Van Der Horst P. W. P. Flaccus: The first pogrom. Leiden: Brill, 2007. 277 p.
345. Wade P. Race and ethnicity in Latin America. New York: Distributed in the United States of America exclusively by Palgrave Macmillan, 2010. 215 p.
346. Wallimann I., Dobkowski M., Rubenstein R. L. Genocide and the Modern Age: Etiology and Case Studies of Mass Death. Westport, CT: Greenwood Press, 1987. P. 239-240
347. Warren M. A. «Gendercide: The Implications of Sex Selection». URL: <https://archive.org/details/gendercideimplic0000warr/page/n7/mode/2up/> (дата звернення: 01.08.2023)
348. Were American Indians the Victims of Genocide? URL: <https://hnn.us/articles/7302.html/> (дата звернення: 26.09.2023)

349. What is Genocide? URL:
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/what-is-genocide/>
(дата звернення: 03.08.2023)
350. What is Genocide? URL:
https://web.archive.org/web/20070505161753/http://efchr.mcgill.ca/WhatIsGenocide_en.php?menu=2/ (дата звернення: 11.08.2023)
351. Wheatcroft S. The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930-45. URL:
https://sovietinfo.tripod.com/WCR-German_Soviet.pdf/ (дата звернення: 29.09.2023)
352. Why do human rights groups ignore Palestinians' war of words? URL: https://www.washingtonpost.com/opinions/why-do-human-rights-groups-ignore-palestinians-war-of-words/2011/09/26/gIQAWU5y2K_story.html/ (дата звернення: 25.09.2023)
353. Why the Jews? Black Death. The Holocaust Center of the United Jewish Federation of Greater Pittsburgh. URL:
<https://web.archive.org/web/20031211173212/http://www.holocaustcenterpgh.net/2-3.html/> (дата звернення: 22.09.2023)
354. Wylie J. A. History of the Waldenses. Evangelical Press, 1997. P.132
355. Wysocki J. Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944-1989. Lublin: Instytut Pamięci Narodowej, 2011. S.55
356. Ye'or B. The Dhimmi: Jews and Christians Under Islam. Madison, New Jersey: Fairleigh Dickinson University Press. 1985. p. 61.
357. Ze'evi D., Morris B. Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894-1924. Harvard University Press, 2021. 672 p.
358. Zischka A. Wissenschaft bricht Monopole. Leipzig: W. Goldmann, 1936. P.151

359. Zubaida S. Contested nations: Iraq and the Assyrians. URL: <http://www.aina.org/articles/contestednations.pdf/> (дата звернення: 18.09.2023)
360. حكم الجهاد وأنواعه (Джихад). URL: <http://surl.li/lpupc/> (дата звернення: 20.08.2023)

Куліуш М.В. Формування проблематики геноциду: український аспект.

Робота присвячена дослідженню формування проблематики й явища геноциду в аспекті історії та культури українського народу на прикладі найбільш резонансних та ключових подій зі світової історії та аналіз перебігу подій сьогодення в Україні.

В ході роботи над дослідженням було згадано історію становлення проблематики геноциду в світовій науці та їхня інтерпретація науковцями й дослідниками, перебіг подій зі світової історії та їхній аналіз скрізь призму існуючих визначень геноциду, а також проаналізовано події з історії України протягом XVI – XXI ст.

Під час дослідження було розглянуто й проаналізовано міжнародні нормативно-правові акти, роботи українських й світових науковців та дослідників, а також офіційні документи й статті засобів масової інформації для розуміння перебігу історичних подій та аналізу подій сьогодення.

Kuliush Michael. Formation of the issue of genocide: the Ukrainian aspect.

The work is dedicated to the study of the formation of the problem and phenomenon of genocide in the aspect of the history and culture of the Ukrainian people using the example of the most resonant and key events in world history and the analysis of the current course of events in Ukraine.

During the work on the research, the history of the development of the issue of genocide in world science and their interpretation by scientists and researchers, the course of events from world history and their analysis through the prism of existing definitions of genocide were mentioned, as well as the events from the history of Ukraine during the 16th - 21st centuries were analyzed.

During the research, international legal acts, works of Ukrainian and international scientists and researchers, as well as official documents and articles of the mass media were reviewed and analyzed to understand the course of historical events and analyze current events.